

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

DE INRICHTING VAN DE VERZORGINGSSTAAT

4 | Nederland 1940-1965
De eerste twintig jaren na de Tweede Wereldoorlog vormen een intrigerende periode. In dertig gebieden wil het Rijk dat verhaal zichtbaar houden.

10 | Meubels op de Dam
Het mahonie glimt weer. Het twee eeuwen oude meubilair van het Paleis op de Dam is grondig gerestaureerd.

24 | De afwerking
Soms moeten er blokken steen vervangen worden in een gebouw. Van dezelfde afwerking is dan vrijwel nooit sprake.

32 | Een geul in Houten
Een opgraving in Houten legde een regelrechte schatkamer bloot. Maar ja, de vindplaats was wel een archeologisch rijksmonument.

FOTO ACQU-HBS

VERDER IN DIT NUMMER

- 3 | In Kort Bestek
- 8 | Romeinse rijnaak
- 12 | Een nieuwe kaart
- 13 | Symposium Verloren tijd?
- 14 | Leegstand & herbestemming
- 16 | Beken
- 18 | Kijk! De Pieterskerk in Leiden
- 20 | Bouwen op archeologische resten
- 22 | Drie Dingen
- 23 | Hoe je de waarde bepaalt
- 27 | Súdwest-Fryslân
- 28 | De omgang met molens
- 30 | Aangenaam Kennis Te Maken: 2 restauratiespecialisten roerend erfgoed
- 31 | De Batavia
- 34 | Publicaties
- 36 | Actueel Erfgoed

Foto voorzijde De boulevard van Katwijk
Zie pagina 4.

Grote broer

Staat u ook wel eens voor de spiegel met de vraag: hoe zien anderen mij? Als organisatie moet je dat ook regelmatig doen. Zeker als de wereld om ons heen zo snel draait.

Hoe denken eigenaren van monumenten over ons? Of andere overheden en erfgoedorganisaties? Welke opstelling verwachten zij van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed? Welnu, de Rijksdienst is voor anderen een 'grote broer'. Dat is de uitkomst van een onderzoek onder onze relaties, dat een van onze stagiairs heeft gehouden, Bart Boskaljon, student aan de Reinwardt Academie.

Je grote broer. Iemand die je bijstaat wanneer je in de problemen zit. Een broer die je op weg helpt, die het goede voorbeeld geeft. Iemand die zijn ervaring en kennis beschikbaar stelt.

En dan bedoel ik geen 'big brother' die je voortdurend in de gaten houdt, die over je schouder meekijkt en elke handeling nauwkeurig volgt. Dat is wat we vroeger deden: de 'klassieke erfgoedzorg'. In de nieuwe wereld van erfgoedzorg willen we dat anderen ook hun verantwoordelijkheid nemen. Dat kan als zij daar ook ruimte voor krijgen. In de praktijk betekent dit dat de Rijksdienst faciliteert en stuurt daar waar nodig is. Wat is er mogelijk met behoud van de cultuurhistorische waarde van het monument of van een gebied? Hoe kunnen we het monument levend houden? En hoe kunnen we de belevingswaarde optimaal benutten? Uit het onderzoek blijkt ook dat er veel waarde wordt gehecht aan de experts binnen de Rijksdienst.

Dat is wat een stage-onderzoek oplevert. Stagiairs zijn welkom bij ons. Als Rijksdienst hebben wij de belangrijke taak om de nieuwe generatie erfgoedzorgers op te leiden. Op www.cultureelerfgoed.nl staat welke stagemogelijkheden de dienst biedt. Leerzaam voor de studenten, maar ook heel leerzaam voor ons. Zij kijken onbevangen en met jonge, kritische ogen naar onze organisatie. Zij houden ons die spiegel voor.

CEES VAN 'T VEEN
directeur

Buitenplaats Huys ten Donck in Ridderkerk laat met de subsidie het historische park herstellen

POPULAIRE SUBSIDIE

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft dit jaar bijna 58 miljoen euro toegekend aan gebouwe, groene en voor het eerst ook archeologische rijksmonumenten. Daarmee konden bijna 500 aanvragen worden gehonoreerd. Op basis van het *Besluit rijkssubsidiering instandhouding monumenten 2011* droeg het Rijk maximaal 65 procent bij aan de kosten van planmatig onderhoud en incidenteel herstel. Het resterende bedrag betalen de eigenaren zelf. De Rijksdienst heeft bijna 2300 aanvragen ontvangen, waarvan ongeveer 2200 op de eerste dag. Daarmee was de subsidiepot direct overvraagd. Een onafhankelijke loting door een notaris van het bureau van de landsadvocaat bepaalde de volgorde van behandeling. Informatie over de subsidieronde in 2012 wordt bekendgemaakt via www.cultureelerfgoed.nl.

WIKI LOVES MONUMENTS 2

In september heeft de fotowedstrijd *Wiki loves monuments* weer plaatsgevonden. Met deze wedstrijd wil Wikimedia Nederland op de site Wikipedia zo veel mogelijk kwalitatief hoogwaardige foto's van rijksmonumenten verzamelen. De eerste editie in 2010 was een groot succes. Maar liefst 12.500 foto's van rijksmonumenten werden op Wikipedia gezet. Dat kreeg navolging. Dit jaar namen vijftien Europese landen deel aan *Wiki loves monuments*. De uitslag wordt bekendgemaakt via www.wikilovesmonuments.nl.

Deze foto van een rijksmonumentaal huis uit de zeventiende eeuw aan de Vijzelstraat in Amsterdam won vorig jaar de eerste prijs

EUROPEES ONDERZOEK IN DE MAAK

In juli heeft de Europese Commissie het werkplan voor het *joint programming initiative Cultural Heritage* goedgekeurd. Verschillende landen zullen gezamenlijk onderzoek naar erfgoed in Europa gaan programmeren. De komende drie jaar wordt daar onder leiding van Italië een agenda voor opgesteld. Nederland schrijft actief mee. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is aanspreekpunt voor Nederland. Op 7 november houdt de dienst een bijeenkomst om zijn kennispartners uit te dagen met onderzoeksvragen te komen. Meer informatie: Jan van 't Hof, j.van.t.hof@cultureelerfgoed.nl.

ENERGIEZUINIG LICHT IN MONUMENTEN

Europa schrijft voor dat de gloeilamp straks vervangen is door energiezuinige varianten. In de publicatie *Elektrisch licht in historische interieurs* toont de Rijksgebouwendienst aan dat dat in monumenten niet eenvoudig is. Het zou geen goede zaak zijn als daar de uitstraling van de historische verlichting verloren zou gaan. Aan de hand van praktijkvoorbeelden in onder andere het Koninklijk Paleis op de Dam, Paleis Het Loo en de Ridderzaal laten drie verlichtingsdeskundigen zien dat er naarstig naar inventieve oplossingen wordt gezocht. Zie www.rgd.nl.

CURSUS RISICOBEBEER VIA INTERNET

Van afgelopen mei tot en met december van dit jaar geeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed een cursus via internet over risicobeheer voor cultureel erfgoed. Dit doet de dienst samen met het Canadian Conservation Institute en het International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property in Rome. Dertig deelnemers uit de hele wereld krijgen iedere week colleges en opdrachten over onderwerpen als de analyse van risico's en het verlies van culturele waarde door schade. De cursisten analyseren gevallen uit hun eigen beroepspraktijk. Die loopt uiteen van musea, archieven en historische gebouwen tot archeologische vindplaatsen. Meer informatie: Agnes Brokerhof, a.brokerhof@cultureelerfgoed.nl.

BOS ALS CULTUURDRAGER

De bossen in Nederland zijn grotendeels mensenwerk. Het is cultuurlandschap. De Unie van Bosgroepen organiseert op vrijdag 25 november bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in Amersfoort een bijeenkomst over het bos als cultuurdrager. Op dit *Bos4D-podium* wordt gediscussieerd over de vraag hoe deze culturele betekenis tot een integraal onderdeel van het bosbeheer gemaakt kan worden. Het bewaken, ontwikkelen en profileren van de veelzijdige kwaliteiten van ons bos vereist kennis en samenwerking. Zie voor het programma en aanmelding www.bosgroepen.nl.

STAAT MONUMENTEN NIET VERANDERD

In de *Monitor inzake de staat van het gebouwd erfgoed* meet de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed hoe het met het onderhoud van de rijksmonumenten gesteld is. De nieuwste meting is de tweede en die is in augustus op www.cultureelerfgoed.nl verschenen. Vergeleken met vorig jaar is de staat van de gebouwde monumenten ongeveer hetzelfde gebleven. Met de volgende monitor zal een beter beeld van de ontwikkeling van het erfgoed ontstaan. Momenteel wordt onderzocht hoe ook de staat van archeologische en groene monumenten gemeten kan worden.

PERSONELE VERSCHUIVINGEN BIJ DE RIJKSDIENST

- Op 1 augustus is senior medewerker theorie monumentenzorg Wim Denslagen met pensioen gegaan.
 - Ook landschapsonderzoeker Roy van Beek is per 1 augustus uit dienst getreden.
- Beiden blijven als gastonderzoeker verbonden aan de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

De Noordoostpolder is in 1942 drooggevallen. De polder is een van de agrarische gebieden uit de periode 1940-1965 waarin de overheid het verhaal uit die tijd herkenbaar wil houden

30 gebieden uit de wederopbouw

Het verhaal van Nederland tussen 1940 en 1965

De eerste twintig jaren na de Tweede Wereldoorlog vormen voor Nederland een intrigerende periode. De verwoestingen werden hersteld. Er is veel gebouwd voor het groeiende aantal jonge gezinnen. En het platteland werd economischer ingericht. In dertig gebieden wil het Rijk dat verhaal zichtbaar houden. ANITA BLOM

In juni hebben de staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap en de minister van Infrastructuur en Milieu hun gezamenlijke visie op erfgoed en ruimte aan de Tweede en Eerste Kamer gestuurd. Een belangrijk onderdeel van *Koersen op karakter: Naar een visie erfgoed en ruimte* is de wederopbouw. Het Rijk heeft voor ogen dat de ruimtelijke en bouwkundige ontwikkeling uit de periode 1940-1965 in de inrichting van Nederland herkenbaar aanwezig blijft.

Daarom worden er dertig gebieden uit deze periode aangewezen die van nationaal belang zijn. Het gaat om agrarische gebieden, woonwijken en gebieden die zijn hersteld na oorlogsschade. In *Koersen op karakter* verwerkt het kabinet de cultuurhistorische belangen van nationale betekenis nadrukkelijk in de overheidstaken op het gebied van de ruimtelijke ontwikkeling. Deze visie vult de *Structuurvisie infrastructuur en ruimte* aan, die op hetzelfde moment aan de Kamers is voorgelegd.

30 hoofdstukken

Met de keuze voor de dertig gebieden uit de wederopbouwperiode kan Nederland het verhaal van de ruimtelijke ontwikkeling uit die tijd vertellen. Een verhaal in dertig hoofdstukken. Hoofdstukken die een representatief overzicht geven van de stedenbouw, van de ontwikkeling van het platteland en van de opbouw na de verwoestingen van de Tweede Wereldoorlog en de watersnoodramp van 1953. Dit verhaal uit 1940-1965 vormt de afspiegeling van de inrichting van Nederland als verzorgingsstaat. De gebieden zijn onderverdeeld in drie typen: de letterlijke wederopbouw, de naoorlogse uitbreidingen van steden en opnieuw ingericht platteland. De selectie is uitgevoerd op basis van architectonische en stedenbouwkundige principes, van spreiding over het land en van cultuurhistorische uitgangspunten in de context van de ontwikkelingsgeschiedenis van Nederland. Daarnaast is gekeken naar de kwaliteit die de gebieden vandaag de dag bezitten. De dertig wederopbouwgebieden zullen niet worden aangewezen als beschermde stads- en dorpsgezichten. Het Rijk streeft tenslotte minder regels na. In goed overleg zal de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed bestuurlijke afspraken met de gemeenten maken om de kwaliteiten van de gebieden in stand te houden. Samen worden de karakteristieke en kernkwaliteiten benoemd, in relatie tot eventuele transformaties. Daarbij worden ook andere belanghebbenden betrokken, zoals woningcorporaties, belangenorganisaties en bewoners.

Herkenbaar houden

De wederopbouw is een belangrijke periode in de jongste geschiedenis van ons land. Het was een tijdperk van schaarste én optimisme. Een periode tussen de economische crisis van de jaren dertig en de emancipatiegolf van de jaren zestig. Een periode waarin de stedenbouw en de ruimtelijke ordening een hoogtepunt bereikten. Een periode waarin de traditionele en modernistische architectuur elkaar vonden in de zogenoemde 'shake-hands'-vormgeving. En het was een tijd waarin standaardisatie en schaalvergroting als oplossing werden gezien voor de bouw en voor de vernieuwing van het platteland. Deze tijd kende een grote economische groei en een opbloei van de verzuiling, met het gezin als hoeksteen van de samenleving. Nederland werd fysiek geordend. Nederland was sociaal tevreden, met een gezonde, welgevoede en goed opgeleide bevolking en met collectieve voorzieningen. Nederland werd een door rechts en links gepropageerde verzorgingsstaat.

Dit verhaal van ons land wil de overheid voor de toekomst herkenbaar houden. Tegelijkertijd is het natuurlijk zo dat de weerslag van het verhaal van dat tijdperk niet statisch kán zijn. De omstandigheden noodzaken tot bijstelling van de omgeving. De tijd staat niet stil en het beeld en het verhaal veranderen mee. Het is zaak om de omgeving op zorgvuldige wijze te begeleiden naar een toekomstige functioneren. Zowel de tijdens de wederopbouw ontworpen kwaliteiten als de huidige kwaliteiten van de gebieden vragen om een precieze benadering. Ze vragen een balans tussen behoud, beheer en nieuwe ontwikkelingen. Niet als belemmering, maar als inspiratie. Niet als rem op vernieuwing, maar juist als waardevolle basis.

Nog nauwelijks waardering

De afgelopen dertig tot veertig jaar is de waardering voor ons cultureel erfgoed enorm toegenomen. Nooit is het besef van het historische belang zo groot geweest en de economische waarde ervan zo hoog. Geen projectontwikkelaar die voorbijgaat aan de historische factor van een te ontwikkelen gebied, geen gemeentebestuur dat ongestraft doof kan zijn voor bewoners die te hoop lopen tegen een dreigende sloop. Dit geldt zelfs voor erfgoed dat voorheen niet op waardering kon rekenen. Denk aan fabrieken en industrieterreinen, of plekken die eerder schaamte opriepen, zoals veenkoloniën en interneringskampen uit de oorlog. Aan waardering en herwaardering lijken de naoor-

logse gebieden en gebouwen zich nog niet voldoende te kunnen laven. Naoorlogse wijken kampen al jaren met sociaaleconomische en maatschappelijke problemen en fysieke achteruitgang. In de grootschalige ruilverkavelingsgebieden hebben we misschien nog nooit enige schoonheid kunnen ontdekken. Het cultuurhistorische belang van deze agrarische gebieden is niet zozeer een kwestie van mooi of lelijk, maar van waardering voor de ingenieurskunst en de agrarische vernieuwing.

.....
Er wordt gezocht naar een balans tussen behoud en nieuwe ontwikkelingen

Het platteland

Door de verwoestingen van de oorlog werden we ons bewust van de achtergebleven positie van het platteland. Dat kampte met slechte ontsluiting, gebrekkige waterhuishouding en armoede bij een groot deel van de boeren en landarbeiders. Tijdens de oorlog is achttien procent van de agrarische grond onbruikbaar geworden door verwoesting. Bij het herstel daarvan na de oorlog is ter verbetering van de agrarische productie een groot deel van het platteland economischer ingericht. In deze ruilverkaveling is tot in de jaren tachtig ongeveer zeventig procent van het landelijke gebied op de schop gegaan. Daarbij ging het soms ook over herstel van de cultuurhistorische waarde. Zoals op Walcheren. In oktober 1944 hebben de geallieerden daar op vier plaatsen de zeedijken weggebombardeerd, waardoor Walcheren grotendeels onder water kwam te staan. Zout water, waardoor alle beplanting afstierf en het land geërodeerd achterbleef. Pas begin 1946 is het laatste gat bij Fort Rammekens gedicht. De noodwet *Herverkaveling Walcheren* maakte het mogelijk om grond te onteigenen en boerderijen en woningen te verplaatsen. In de reconstructie van het landschap is gekozen voor behoud en vernieuwing. Walcheren, ook wel de Tuin van Zeeland genoemd, bestond niet alleen uit agrarisch land, maar kende ook rijk beplante buitenplaatsen en bospercelen. Deze landschappelijke structuren zijn toen zo veel mogelijk in ere hersteld. »

De binnenstad van Nijmegen in 1945: verwoest

De Westelijke Tuinsteden van Amsterdam

FOTO NOUD DE VREEZE

FOTO SIEBE SMART

» Verwoeste centra

Ook bij de wederopbouw van de verwoeste centra van steden en dorpen speelde het verleden een rol. De wederopbouw ging altijd gepaard met vernieuwingen op het gebied van infrastructuur en ingrepen ter verbetering van het functioneren van het gebied. Zo is in Rhenen het plantsoen op de voormalige vestingwerken hersteld en is tegelijkertijd de belangrijke doorgaande weg verbreed en uitgebreid met meer winkels.

In Katwijk werd het oude vissersdorp rondom de kerk weer opgebouwd en is de strandboulevard vernieuwd en uitgebreid voor het toerisme. In Den Haag is de wederopbouw van de voor de Duitse Atlantikwall gesloopte strook bebouwing aangeprepen om de Haagse Beek in ere te herstellen. Die kreeg weer een landschappelijke sfeer, maar er werden ook meteen moderne wooncomplexen en kantoren aan gesitueerd.

Nieuwe stadsuitbreidingen

Tijdens het interbellum veranderde het stedenbouwkundige denken over de inrichting van stad en land. Stedenbouw evolueerde van stratenplan naar uitbreidingsplan. De ontwerpdiscipline liet zich steeds sterker leiden door wetenschappelijk onderzoek over bijvoorbeeld demografische ontwikkeling, het aantal scholen en de winkelbehoefte. Ook werd stedenbouw steeds meer beïnvloed door sociologie, planologie en verkeerskunde.

Leidend ordeningsprincipe was de wijk- of parochiegedachte. In deze theorie werd een wijk gezien als een zelfstandige uitbreiding van een stad, met een samenhangende gemeenschap die daar in haar dagelijkse behoeften kan voorzien. Deze koppeling tussen de ruimtelijke en sociale ordening zag men als de basis van een rechtvaardige samenleving. De wijkgedachte stond los van de architectuurstromingen. Hoewel er ook op het gebied van vormgeving in de stedenbouw verschil van inzicht bestond tussen traditionelen en modernen, zagen beide groepen voordelen in de nieuwe open verkavelingen en nieuwe groenconcepten.

Naast deze vormgevingsprincipes was er meer oog voor een functionele ordening en voor de sterke groei van de mobiliteit. Door technologische mogelijkheden waren stadsuitbreidingen niet langer beperkt door de geschiktheid van de bodem voor bebouwing. Laaggelegen veengronden werden eenvoudig verbeterd door ophoging met zand. Dit laatste heeft de naoorlogse stedenbouw het predicaat gegeven van tabula rasa-ontwerpen: bouwen op een schone lei, over de historische structuren heen.

Ruim, open en groen

De naoorlogse economische schaarste zorgde voor een ongekende modernisering, technologische ontwikkeling en professionalisering van het bouwbedrijf. Tegelijkertijd bevorderde de schaarste een sobere, maar zorgvuldige vormgeving. Hierover zei de architect Van den Broek in 1955: 'Wij scheppen weinig monumenten maar wel gebouwen voor

Het platteland rond het dorp Beltrum in Gelderland is een van de agrarische gebieden die na de oorlog opnieuw zijn vormgegeven. Dit verhaal van Nederland wil de overheid hier herkenbaar houden

mens en gemeenschap. Wij kunnen ze nochtans beschouwen als een expressie ener cultuur wanneer wij bedenken, dat de verschijning onzer cultuur minder bepaald wordt door de hoge toppen der groten dan door de levensstijl der velen.'

Van nog groter belang dan de nieuwe architectonische vormgeving was de omgang met de stedelijke ruimte. De opzet van de wijken moest ruim, open en groen zijn. De bebouwing werd zo goed mogelijk georiënteerd op de zon, waarbij de woningen vaak niet aan de doorgaande straat ontsloten waren. De indeling is veelal functioneel geordend in wonen, voorzieningen, recreëren en verkeer. Meest karakteristiek is echter de samenhang tussen de verschillende schaalniveaus: van woning tot landschap of, volgens architect Bakema, van stoel tot stad.

De huidige economische recessie zorgt voor een herbezinning op sloop

Volkshuisvesting in verandering

Dat veel naoorlogse wijken nu gezien worden als grootschalige en uniforme woningbouwcomplexen heeft te maken met de hardnekkige woningnood van toen. Minister na minister probeerde door standaardisatie de woningbouw te versnellen. Vooral minister Bogaers stimuleerde begin jaren zestig de systeembouw. Hij gaf 25 procent subsidie voor bouwen met grote, voorgefabriceerde elementen en ook mochten gemeenten extra woningen bouwen. Bovendien bevorderde hij hoogbouw. Zelfs de kleinste gemeenten gingen in die tijd over tot de bouw van etagewoningen. In 1962 was 39 procent van de meergezinswoningen een woning in een galerijflat. In 1967 was dat opgelopen tot 80 procent.

De opvolger van Bogaers, dr. ir. Schut, zelf stedenbouwkundige, brak radicaal met dit beleid. Destijds veranderden de ideeën over het wonen in uniforme etagebouw, zowel bij de stedenbouwkundigen en architecten als bij de bewoners. In 1972 sloot de eerste fabriek voor grote bouwelementen. Het idee van de wijk als een sociale eenheid wordt als stedenbouwkundig concept tegenwoordig steeds vaker als achterhaald beschouwd. De moderne mens is steeds minder gebonden aan een plaats of wijk en zoekt een woonplek in overeenstemming met zijn specifieke behoefte. Het gaat nu om begrippen als leefstijl en woonmilieu. Het idee daarbij is dat naoorlogse wijken zich niet zouden kunnen aanpassen aan het maatschappelijke leven van vandaag de dag.

Kwaliteiten van de wederopbouw

Bij herstructurering van naoorlogse wijken is daarom de afgelopen jaren in eerste instantie hoog ingezet op sloop van goedkope, sociale huurblokken en nieuwbouw van duurdere koop- en huurwoning-

gen. Dit ter verbetering van de sociaal-economische positie van deze stedelijke gebieden. Door de huidige economische recessie stagneert de bouw echter en dit zorgt voor een herbezinning op sloop- en nieuwbouwplannen.

De recessie zorgt ook voor meer aandacht voor wat er in het verleden al gebouwd en aangelegd is. Dit maakt de weg vrij voor onderzoek naar cultuurhistorie als onderdeel van de vernieuwing van stad en platteland. Dat cultuurhistorische onderzoek moet dan wel vroeg in zo'n vernieuwingsproces gedaan worden, zodat dit belang vanaf het begin kan worden meegewogen.

De inbreng van de cultuurhistorie mag zich ook niet beperken tot alleen een inventarisatie vooraf. Cultuurhistorie is een belang dat bij elk besluit in het verdere proces hoort te worden meegewogen, tot in de uitvoering van het plan aan toe. Aangezien nog veel corporaties en ontwikkelaars de inbreng van cultuurhistorie niet als hun taak zien, zullen vooral de gemeenten dit belang moeten vertegenwoordigen. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed staat hen daarbij als kennisinstituut met raad en daad terzijde.

Anita Blom is specialist wederopbouw en naoorlogse stedenbouw bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, a.blom@cultureelerfgoed.nl.

Raadpleeg 'Koersen op karakter' via www.cultureelerfgoed.nl. De foto's van de Noordoostpolder en Beltrum heeft Siebe Swart gemaakt in opdracht van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap voor de publicatie 'Kiezen voor karakter: Visie erfgoed en ruimte.'

De 30 gebieden

Herstelde stads- en dorpscentra

1. Strook Atlantikwall 's-Gravenhage
2. Binnenstad van Hengelo
3. Strook Atlantikwall Katwijk
4. Binnenstad van Nijmegen
5. Oostburg
6. Rhenen
7. Oostelijke binnenstad van Rotterdam

Woonwijken

8. Westelijke Tuinsteden in Amsterdam
9. Kerschoten in Apeldoorn
10. De Heuvel in Breda
11. 't Hool in Eindhoven
12. Emmermeer, Angelslo en Emmerhout in Emmen
13. Mariahoeve in 's-Gravenhage
14. De Wijert Noord in Groningen
15. Vrieheide in Heerlen
16. Klein Driene I en II in Hengelo
17. Plan Zuid en De Pettelaar in 's-Hertogenbosch
18. De Heuvel en Prinsenhof in Leidschendam-Voorburg
19. Pottenberg in Maastricht
20. Het dorp Nagele
21. Ommoord in Rotterdam
22. De Halve Maan in Utrecht

Agrarische gebieden

23. Beltrum I/II in Berkelland
24. Maas en Waal-West
25. Noordoostpolder
26. De Scheeken in Sint-Oedenrode
27. Haskerveenpolder in Skarsterlân
28. De Groep e.o. in Veenendaal
29. Vriezenveen
30. Walcheren

De kersverse woonwijk Angelso in Emmen in 1969

Heel even waren beide scheepshelften weer gelijktijdig te zien. Op één dag ging de achterste helft van De Meern 1 uit de tank, en de voorste helft erin. De conservering van het wrak van de Romeinse rijnaak is een van de grootste ooit. LIES RESINK

De Meern 1

Halve Romeinse rijna

FOTO STICHTING ROMEINSE SCHIP WOERDEN

Eén deel van het Romeinse vrachtschip is nu geconserveerd. De andere helft van de 25 meter lange platbodem heeft de plek in de conserveringstank ingenomen. De wisseling eerder dit jaar was een bijzonder moment. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft de tank in Lelystad weer voor geruime tijd afgesloten.

Het Romeinse wrak dat De Meern 1 wordt genoemd, is in 1997 ontdekt. Het lag onder de grond van de Utrechtse wijk Vleuten-De Meern, op de Vinex-locatie Leidsche Rijn. De omstandigheden waren te ongunstig om het wrak ter plekke te kunnen bewaren. Vandaar dat het in 2003 is opgegraven en naar de Rijksdienst is getransporteerd om het hout daar te conserveren. Dit is de enige plaats in Nederland waar oud scheepshout van een dergelijke omvang geconserveerd kan worden. Zonder conservering zou het boven de grond snel vergaan.

De Meern 1 is te lang om in het geheel onder te kunnen dompelen in een conserveringsoplossing. Daarom is het wrak in tweeën gezaagd. De achterste helft is in een enorme conserveringsbak met vloeistof geplaatst. Het voorste deel heeft jarenlang op een sproei-vloer gelegen, waar het voortdurend nat is gehouden om verder verval van het hout te voorkomen.

Romeinse schatkamer

Behalve het wrak van De Meern 1 zijn in Leidsche Rijn nog veel meer scheepsvondsten uit de Romeinse tijd gedaan. Allereerst fragmenten van twee boomstamkano's, De Meern 2 en De Meern 3, en de binnenvaartschepen De Meern 4 en De Meern 5. In 2006 werd De Meern 6 gevonden, een punterachtig scheepje van een tot dan toe onbekend type. Tot slot werd nog een deel van een ander schip gevonden, dat De Meern 7 wordt genoemd. Net als 1 zijn ook de nummers 2, 3, 6 en 7 geborgen en naar de Rijksdienst in Lelystad gebracht. Wrak 4 wordt ter plekke onder de grond bewaard en door een gebrekkige plaatsbepaling is nummer 5 nooit meer teruggevonden.

Dat er bij De Meern zo veel scheepswrakken uit de Romeinse tijd zijn aangetroffen, is niet zo gek als je weet dat hier toen de hoofdstroom van de Rijn liep. De Rijn was de noordgrens van het Romeinse Rijk. Die versterkte grens wordt tegenwoordig de Limes genoemd, Latijn voor 'grens'. De Limes liep in Nederland van Katwijk, via de oude Rijn, langs Arnhem naar Duitsland. Het was een militaire zone, die bestond uit een weg langs de rivier, uit forten, wachttorens en burgerlijke nederzettingen. Ook in Leidsche Rijn heeft een fort gestaan, een 'castellum' in het Latijn. De Limes was ook een handelsroute. Over de Rijn voeren de Romeinen met tal van schepen, voor de handel en met militaire doeleinden.

Werkshuit

De Meern 1 was een lang en smal eikenhouten schip, waarschijnlijk oorspronkelijk een transportschip van het Romeinse leger. De voorwerpen die erbij zijn aangetroffen, doen vermoeden dat het in zijn laatste levensfase vooral een werkschuit was. De schuit zal toen in het bezit van een timmerman zijn geweest die werkzaamheden voor het leger verricht heeft. De platbodem heeft een lengte van bijna 25 meter, is 2,7 meter breed, en is rond 148 na Christus gebouwd op een 'Nederlandse' werf. Het was een zeilschip, maar maakte ook gebruik van de stroming van de Rijn en werd waarschijnlijk ook regelmatig met mankracht voortgetrokken. Er zijn ten noorden van de Alpen zo'n dertig Romeinse platbodems

In Woerden kunnen tochtjes gemaakt worden met een replica van de Romeinse rijnaak die De Meern 1 wordt genoemd

Echte Romeinen bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

De Meern 1 werd in 2003 opgegraven

Wak geconserveerd

gevonden. Veel van deze schepen hebben de Romeinen waarschijnlijk af laten zinken, bijvoorbeeld om kades te verstevigen. De Meern 1 is echter een uitzondering. Dit schip is zeker door een ongeluk ten onder gegaan.

De romp van de schuit is vrijwel compleet bewaard gebleven, met inbegrip van een gesloten kajuit op het achterschip. De vondst van deze roef, het schippersverblijf, is bijzonder. Je kunt goed zien waar de toegangsdeur heeft gezeten. In het roefje werden een kastje, een bank en de resten van een bed aangetroffen. Spijlen, randjes, kast en bank zijn versierd met houtsnijwerk. Voor de roef bevond zich de kombuis, een open stookplaats.

Het was waarschijnlijk een transportschip van het Romeinse leger

Vondsten in het schip

Materiaalspecialisten van de Rijksdienst gingen aan de slag met het conserveren en restaureren van de honderden objecten die in De Meern 1 werden aangetroffen. De geconserveerde en gerestoreerde voorwerpen van aardewerk, leer, ijzer en hout hebben voorlopig een plek gekregen in het Nationaal Scheepsarcheologisch Depot bij de Rijksdienst in Lelystad. Onder andere een houten keukenhulpje dat al in de prehistorie werd gebruikt, en ook nu nog in sommige landen. Door de steel van deze Romeinse 'staafmixer' tussen de handen heen en weer te rollen, konden bijvoorbeeld soepen en sauzen worden gemengd.

Ook is duidelijk dat de Romeinse opvarenden een kookpot hebben gebruikt, een schaar en ijzers om onder de schoenen te binden, om niet uit te glijden bij gladheid. Die waren bijvoorbeeld handig op de gladde boomstammen die de Romeinen als vlot de rivier af

In het wrak zijn honderden losse voorwerpen gevonden, zoals de resten van sandalen

lieten drijven. Een andere ijzeren vondst werd herkend als een kroontjespen, waarmee in inkt geschreven kon worden. Omdat er ook twee bronzen stiften zijn aangetroffen, is dit een aanwijzing dat de schipper van De Meern 1 kon schrijven. In die tijd, rond 200 na Christus, wees dit al gauw in de richting van het leger.

De schuit had in elk geval twee opvarenden: de schipper zelf en een vrouw, of een jongeman. We weten dat omdat er schoeisel met de schoenmaten 41/42 en 35 is aangetroffen. Het zijn resten van een gewone sandaal en van een soldatensandaal, waarvan de zool bespijkerd was.

Castellum Hoge Woerd

Niet eerder is er met zo'n enorme hoeveelheid conserveringsmiddel gewerkt. Het duurde een week voor het uit de tank gepompt was. Als de voorste helft over een jaar ook geconserveerd is, zal De Meern 1 weer in elkaar worden gezet. Het wrak en de losse voorwerpen zullen daarna een plek krijgen in het cultuurcentrum Castellum Hoge Woerd.

Dat centrum wordt precies op de plaats in Leidsche Rijn gebouwd waar het Romeinse fort heeft gestaan. De buitenzijde ervan zal ogen als een eigentijdse versie van het fort. Een speciale constructie maakt het mogelijk om de gebouwen hier neer te zetten zonder de rijksmonumentale resten van het fort onder de grond te beschadigen. Het Castellum zal onder andere een archeologisch museum gaan herbergen.

Het duurt nog enkele jaren voordat De Meern 1 hier te bezichtigen zal zijn. Gelukkig is er voor de tussentijd een alternatief, vlak in de buurt. Stichting Bouwloods bouwde een replica van De Meern 1. Hiermee kan in het voorjaar en de zomer een vaartochtje over de singels van Woerden worden gemaakt.

Lies Resink is medewerker communicatie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, l.resink@cultureelerfgoed.nl.

Zie www.cultureelerfgoed.nl voor een filmpje over De Meern 1.

Zie voor een tocht op de replica van De Meern 1 www.romeinsschipwoerden.nl.

Sandra van Stigt kan zich amper verstaanbaar maken. De marmeren galerijen van het voormalige stadhuis van Amsterdam weerkaatsen heftige werkgeluiden. Op de monumentale hoofdverdieping knipt ze in vertrek na vertrek de kroonluchters aan. In de jaren zestig zijn de meeste kroonluchters op zolder opgeslagen. Ze hangen nu weer in de vertrekken, hersteld en voorzien van halogeenlampen.

Van Stigt is projectmanager bij de Rijksgebouwendienst. Zij leidde de restauratie van de historische collectie meubilair van het Paleis op de Dam: 'Omdat het Paleis vanwege de totale restauratie helemaal gesloten werd, was dit een unieke kans om ook al het meubilair onder handen te nemen. Daardoor is er nu weer een eenheid ontstaan. Het is voor koninklijke representativiteit geschikt gemaakt.'

Kennis delen

Het grootste deel van het empiremeubilair is gerestaureerd en opnieuw gestoffeerd. Het gaat om 625 tafels, stoelen, kasten, bedden en spiegellijsten, 180 kroonluchters en kandelaars en 180 marmeren bladen. Sandra van Stigt: 'Dat is zo veel dat verschillende restauratiebedrijven er gelijktijdig aan gewerkt hebben. Zo werden bedrijven die elkaars concurrent zijn, gedwongen samen te werken. Door hun kennis te delen hebben de restauratoren veel van elkaar geleerd en samen een beter resultaat behaald. Ze raakten over deze aanpak gaandeweg heel enthousiast.' Het gebouw en de inboedel zijn eigendom van de staat en worden beheerd door de Rijksgebouwendienst. Tussen 2005 en 2009 is het interieur gerestaureerd, zowel de vaste onderdelen van het gebouw als de inrichting. Aansluitend begon de restauratie van de buitenkant, die eind dit jaar afgerond zal worden. Bij alle drie is de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed betrokken, met onderzoek en expertise. Aan de meubels wordt momenteel de laatste hand gelegd. De inrichting ondersteunt nu weer op een goede manier de representatieve functie die het Paleis heeft bij officiële, koninklijke gebeurtenissen als staatsbezoeken en dergelijke.

Unieke collectie

Het gebouw is in 1655 ingewijd als stadhuis van Amsterdam. Met veel meubels en tapijten heeft koning Lodewijk Napoleon het harde kantoor in 1808 omgetoverd in een luxueus woonpaleis. Op de hoofdverdieping liggen in alle kamers nu zachte tapijten, overal staan stoelen en tafels en bedden en banken. Een groot deel van het meubilair in empirestijl, de stijl van het eerste Franse keizerrijk, is speciaal voor het Amsterdamse paleis gemaakt door Nederlandse meubelmakers. Ze vormen tegenwoordig de grootste collectie empiremeubels buiten Frankrijk die zich nog op de oorspronkelijke plaats bevindt.

De meubels zijn op maat gemaakt voor dit gebouw. Echter, niet alles staat meer op de plek waar het in 1810 stond. Sandra van Stigt: 'Er is in kaart gebracht wat waar gestaan heeft, maar de vergaderingen, ontvangsten, recepties en staatsbezoeken vereisen dat sommige meubels nu in andere vertrekken staan. Het moet wel aansluiten op het huidige gebruik.' Dit is duidelijk geen museale inrichting. Op de stoelen wordt gewoon gezeten. Aan de tafels wordt gewerkt. 'Er is daarom voor stevige stoffen gekozen, die tegen een stootje kunnen. En alles moest weer stabiel zijn.'

Ongekende kwaliteit

De streng classicistische stijl van het empire sluit mooi aan op de zeventiende-eeuwse architectuur van het stadhuis, die eveneens op de klassieke oudheid geïnspireerd is. Voor deze restauratie zijn er gordijnen en wandbespanningen ontworpen met patronen uit de zeventiende eeuw, zodat die bij het gebouw passen. De tapijten kregen juist bij het meubilair passende negentiende-eeuwse patronen. Sandra van Stigt: 'De gordijnen, wandbespanningen en tapijten waren allemaal zodanig verkleurd en versleten dat het het beste was om ze geheel te vernieuwen.'

De meubels zijn tweehonderd jaar geleden gemaakt door de beste meubelmakers van Nederland. Sandra van Stigt: 'Daar heeft Lodewijk Napoleon niet op bezuinigd. De deskundigen van vandaag zijn onder de indruk van de ongekende kwaliteit. De meubels zijn gemaakt van kostbare materialen en zo gedetailleerd. Ze hebben de hoogste kwaliteit die je binnen het empire kunt bedenken.'

Dirk Snoodijk is eindredacteur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl.

GEST STAATSE

Meubels Paleis op de Dam gerestaureerd

NIEUW OFFEERDE BEZOEKEN

Het mahonie glimt weer. De vergulde ornamenten blinken en ook de marmeren tafelbladen zijn weer glanzend gepolijst.

Het twee eeuwen oude meubilair van het Paleis op de Dam is grondig gerestaureerd. DIRK SNOODIJK

Bed in de Assurantiekamer

En bank in de Kamer van de Commissarissen van Kleine Zaken

Een zitje in de Justitiekamer

Een nieuwe kaart zal de diversiteit aan Nederlands cultuurlandschap in een breder geografisch perspectief laten zien. Tot over de grens dus. Hoe hebben de Nederlanders hun land ingericht, vergeleken met de Duitsers en de Belgen? En hoe zeldzaam is dat? HENK BAAS

Een kaart waarop Utopia niet voorkomt, is de moeite van het bekijken niet waard', aldus de Ierse schrijver Oscar Wilde eind negentiende eeuw. Kaarten kunnen inderdaad een geluksgevoel oproepen. Wie bladert er nooit door een atlas op zoek naar plekken die de fantasie prikkelen? De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft een nieuwe kaart gemaakt. Hoewel Utopia hier niet op voorkomt, is die toch de moeite van het bekijken waard. Het is namelijk een kaart die laat zien hoe ver het Nederlandse landschap doorloopt over de landsgrenzen heen. Was die kaart er dan nog niet? Neen. Die was er nog niet. Althans, niet met het detailniveau dat de dienst voor ogen had.

De kaart geeft een beeld van de zeldzaamheid van het voor Nederland karakteristieke landschap. Een kaart die heel Noordwest-Europa laat zien is belangrijk om de cultuurhistorische waarde van het landschap te kunnen bepalen vanuit internationaal perspectief. Bij het maken ervan is de Rijksdienst uitgegaan van de Nederlandse indelingen in grondsoorten. Het resultaat is een kaart die voor het eerst duidelijk laat zien hoe die zich in Noordwest-Europa uitstrekken. En die dus ook laat zien hoe bijzonder die landschappen internationaal gezien zijn.

Het is de bedoeling dat deze grondsoortenkaart een cultuurlandschappelijke kaart gaat worden. Daarvoor is het nodig om nu in gesprek te treden met andere deskundigen. De kaart moet informatie gaan geven over de manier waarop mensen de landschappen van Noordwest-Europa hebben ingericht en bewoonbaar gemaakt. We weten nu wel hoe ver het Drentse zand doorloopt in Duitsland, maar waar liggen daar in Duitsland de essen in? En kunnen we de zeelei van Vlaanderen en Duitsland ook verdelen in jonge en oude zeelei-polders, zoals we dat voor Nederland kunnen? En waar kunnen we de Nederlandse indeling nog verbeteren? Want de Peel staat er toch wel wat vreemd eenzaam op. Kortom, vragen die de dienst de komende maanden beantwoord wil krijgen. De verbeterde kaart presenteren we in 2012.

Henk Baas is hoofd Landschap bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, h.baas@cultureelerfgoed.nl

Het cultuurlandschap van Noordwest-Europa

Zeldzame streken

Door hun moeilijk toegankelijke positie, hoog in de toren, zijn historische torenuurwerken vaak zeer verwaarloosd. Vervangen door moderne, elektronische klokken lijkt de enige oplossing. Niets is minder waar. Daarover gaat het symposium *Verloren tijd?* RUDI VAN STRATEN

Symposium *Verloren tijd?*

Laat de raderen draaien

Een onderdeel van het uurwerk van 's Lands Zeemagazijn in Amsterdam in restauratie

Hoewel het onderzoek nog niet is afgerond, lijkt het vrijwel zeker dat Jurrien Sprakel de maker is van het uurwerk van 's Lands Zeemagazijn in Amsterdam. In dit enorme pakhuis uit 1656 zijn eeuwenlang kanonnen, zeilen, vlaggen en andere benodigdheden voor de oorlogsvloot opgeslagen. Boven de poort kon iedereen vanaf de werf en de openbare weg zien hoe laat het was. Zo konden vooral de arbeiders op de werf rekening houden met het tijdstip van hoogwater. Sprakel was vanaf 1657 werkzaam in Amsterdam, waar hij samen met de gebroeders Hemony veel gebouwen van uurwerken met een carillon voorzag. Sinds 1973 is in het Zeemagazijn het Scheepvaartmuseum gevestigd. Na een verbouwing van bijna vijf jaar gaat het museum op 2 oktober weer open. Ook het historische uurwerk zal dan weer in werking zijn. Er is zelfs speciaal een trap aangebracht om het van dichtbij te kunnen zien functioneren. Het uurwerk is in de afgelopen jaren gerestaureerd nadat het lange tijd stil had gestaan. Het is heel goed mogelijk met de huidige technieken oude uurwerken adequaat te laten werken. Dat is het onderwerp van het symposium *Verloren tijd?* De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed houdt dit op 10 november in Amersfoort.

Belangrijke rol

Aangezien er in de twintigste eeuw elektrische klokken beschikbaar kwamen, vond menig eigenaar het beter om de oude uurwerken te vervangen. Met de

digitalisering van de tijdmeting en het gebruik van satellieten ontstond een wereldwijd netwerk, binnen handbereik van eenieder. De instandhouding van mechanische torenuurwerken lijkt daarmee een functioneel anachronisme.

Dat is spijtig, want deze openbare tijdsaanduidingen hebben sinds het einde van de dertiende eeuw een belangrijke rol in het dagelijkse leven vervuld. In kloosters gaven ze de gebedsuren aan. Allerlei voorschriften in de stad waren aan een vaste tijd gebonden, zoals het openen en sluiten van de poorten, begin en eind van markten en het afdekken van de smids- en kookvuren.

Herstel

Veel mechanische uurwerken zijn verdwenen, maar er is gelukkig ook een groot aantal bewaard gebleven. Zo kunnen we ons nageslacht laten zien hoe de openbare tijdsaanduiding gedurende de eeuwen is geëvolueerd naar de hedendaagse elektronische perfectie. Het besef dat historische uurwerken deel uitmaken van ons gemeenschappelijke culturele erfgoed maakt behoud ervan relevant. Musea, stichtingen en werkgroepen houden zich tegenwoordig volop bezig met de inventarisatie, de geschiedenis en de instandhouding van de uurwerken. In tegenstelling tot wat vaak wordt gedacht is het zelden nodig om ze te vervangen. Wat mensenhanden hebben gemaakt, kunnen mensenhanden herstellen. Het is altijd mogelijk om een historisch uurwerk weer te laten functioneren. Alleen zo kan

het ontstijgen aan de staat van stilte en daadwerkelijk dienst doen als kloppend hart van onze monumentale omgeving.

Rudi van Straten is senior specialist orgels, klokken, carillons en uurwerken bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, r.van.straten@cultureelerfgoed.nl.

Symposium 'Verloren tijd?', 10 november bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in Amersfoort, gratis toegang, georganiseerd in samenwerking met de Stichting tot Behoud van het Toren uurwerk en de Studiegroep Openbare Tijdsaanduiding. Zie www.cultureelerfgoed.nl voor het programma en aanmelding.

Het uurwerk staat klaar voor restauratie

Een rijksmonumentale boerderij in Wedderveer in Groningen, met een dichtgetimmerde deur. Elke dag komt er een monumentale boerderij leeg te staan, elke week twee kerken en elke maand een klooster

Internationale biënnale leegstand & herbestemming

Tussen alle lege kantoren, lege winkels en lege huizen in

Nederland staan ook tienduizend monumentale gebouwen leeg.

En daar komen er elke dag meer bij. Er moet iets gebeuren. De

Internationale biënnale leegstand & herbestemming verkent nieuwe wegen.

FRANK STROLENBERG

LEEG!

Economisch gezien maakt de wereld zich op voor een onzekere toekomst. Voor het vastgoed is die onzekere periode al langer aan de gang. Sinds de val van Lehman Brothers in 2008 is het vastgoed in crisis. De vraag is wat dit voor monumentale gebouwen betekent. Gelukkig is dat niet uitsluitend een somber verhaal, maar het veronderstelt wel – net als bij de mondiale crisis – dat iedereen de ernst van de zaak onder ogen ziet en stelling neemt.

Eerst maar eens wat cijfers. Er staat nogal wat leeg in Nederland en er komt steeds meer bij. Meer dan zeven miljoen vierkante meter kantoren, en de verwachting van sommige deskundigen is dat dit nog zal verdubbelen. Dertenduizend winkels staan leeg. In sommige delen van steden is dat wel 25 tot 33 procent. Er staan zo'n veertigduizend woningen boven winkels leeg. Bij elkaar een kleine stad. De Nederlandsche Bank kondigde dit voorjaar in zijn overzicht van de economische ontwikkeling van Nederland aan dat men twee reële gevaren zag: Griekenland en leegstand.

Die leegstand stopt niet bij de landsgrenzen. De meeste gemeenten in het Ruhrgebied zijn vrijwel failliet. Daar staan kantoren en winkels dramatisch leeg en verliezen de stadscentra hun vitaliteit. Steden als Luik en Charleroi kennen leegstandsproblemen waar wij nog geen weet van hebben. In Spanje en Italië staan op het platteland hele dorpen te koop, de nieuwbouw in Ierland ligt er onafgemaakt bij en zo is er veel meer. Voorwaar een internationaal vraagstuk, maar staat het al voldoende op de Europese agenda?

Lege monumenten

Ook op monumentaal vlak staat er in ons land veel leeg. De zogenoemde Oude Kaart van Nederland bracht in 2008 in beeld dat er zo'n kleine duizend gebouwen leegstonden. Conservatieve schat-

tingen geven aan dat dit aantal inmiddels met de factor 10 vermenigvuldigd mag worden. En elke dag komt er door verlies van functie nieuw erfgoed bij: elke dag een boerderij, elke week twee kerken en elke maand een klooster.

Bovendien staat er ontzettend veel nieuwe leegstand op de rol. Zo gaat het Ministerie van Defensie opnieuw veel oefenterreinen met opstallen en kazernes afstoten. De Rijksgebouwendienst en de andere vastgoeddiensten van de rijksoverheid overwegen eveneens om vastgoed af te stoten. Maar ook lagere overheden stoten hun vastgoedbezit af. Bezit staat niet garant voor behoud, zo is het uitgangspunt.

Duivelse dilemma's

Op sommige plekken in Nederland komt er zo veel erfgoed tegelijk vrij dat er grote inhoudelijke en politiek-economische keuzes op de sector afstorten. Als er niet één, maar acht kerken tegelijk leeg komen te staan, welke kerken kun en wil je dan behouden? Moet er ingezet worden op de kerken met de meeste status, de monumenten, en laten we de andere kerken gaan? Moet de vraag of een andere bestemming mogelijk is ook een rol spelen bij de keuze voor het behoud van een monument? En wie pakt de rekening op als een kerk vanwege zijn status behoudenswaardig is, maar door zijn vorm niet her te bestemmen is? Hier liggen duivelse dilemma's op de loer.

Het gaat plotsklaps niet meer alleen over het onderhoud en de restauratie van monumenten, maar het basale voortbestaan van een enorme hoeveelheid erfgoed is in het geding. De beschermde status alleen lijkt daarbij niet meer doorslaggevend. Het gaat feitelijk om het aanzien van onze steden en ons platteland. De erfgoedsector doet er goed aan zich voor te bereiden op deze ontwikkeling. Kan de kennis gebundeld worden die nodig is om die gebouwen een andere functie te geven? Kan het beheer van monumentaal vastgoed op een andere leest worden geschoeid? Moeten overheden gaan prioriteren wat ze wel en niet willen behouden?

Actie!

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed neemt dit vraagstuk uiterst serieus. In de dagelijkse praktijk adviseert de dienst welke andere functies een leegkomend monument het beste kan krijgen.

Het gebouw uit 1935 van het Apeldoornse seminarie staat niet leeg, maar is tegenwoordig in gebruik als politieacademie

Erfgoed wordt bedreigd door lege kantoren

Maar ook ten aanzien van de grote leegstands dilemma's onderneemt de dienst verschillende acties. Zo is er een Nationaal Programma Herbestemming opgericht, dat samen met een dertigtal andere organisaties aandacht geeft aan meer en betere herbestemming. Zo zullen de dilemma's centraal staan tijdens de eerste *Internationale biënnale leegstand & herbestemming*, die de Rijksdienst samen met de gemeenten Maastricht en Amsterdam eind oktober en begin november organiseert. Er zal op de biënnale veel ruimte zijn voor de voorlopers, de visionairs en de nieuwe generatie die het licht in de tunnel aansteken.

Ook voorbeelden uit het verleden wijzen de weg. Weliswaar is de vraag van nu een andere dan tien jaar geleden, maar de recentelijk gerealiseerde voorbeelden van herbestemming geven inspiratie en laten zien wat er kan. Daarom heeft de Rijksdienst met NAI Uitgevers in september een boek uitgebracht met 25 klinkende voorbeelden, *Herbestemming in Nederland*.

Ten slotte heeft de Rijksdienst in zijn serie over de verbouwing en herbestemming van monumenten een nieuwe uitvoerige handreiking gepubliceerd, *Een toekomst voor kerken*, die gratis bij de dienst te bestellen is. Eerder dit jaar verscheen *Een toekomst voor boerderijen*.

Initiatieven van onderaf

Of overheden prioriteiten moeten gaan stellen in wat ze wel en niet willen behouden is te meer van belang, omdat er steeds minder makkelijk geld beschikbaar komt voor de herontwikkeling van leegkomend vastgoed. De vraag is zelfs: wie zijn de opdrachtgevers van morgen? Overheden bezuinigen steeds meer, corporaties concentreren zich op hun kerntaken en projectontwikkelaars nemen minder makkelijk risico's.

Ongetwijfeld zullen deze klassieke opdrachtgevers straks weer hun positie innemen, maar vooralsnog vindt de herontwikkeling door andere partijen plaats: de kleine entrepreneur, het particuliere initiatief, de geëngageerde burger. Daar zit de energie en de durf om tijd en geld te steken in herontwikkeling van onderaf.

De grote plannen opgesteld door consortia van financiers, ontwikkelaars en opdrachtgevers lijken voorbij. Grote gebiedsontwikkelingen vallen stil. Dat raakt ook het erfgoed dat voorheen vaak onderdeel kon zijn van die majeure plannen, maar nu op ontwikkeling wacht. Het gaat nu veelal om kleinere initiatieven van onderop,

hooguit nog gefaciliteerd door een overheid, maar drijvend op eigen enthousiasme en expertise. Vaak initiatieven die in eerste instantie tijdelijk van karakter zijn, maar tijdelijkheid lijkt steeds meer een permanente situatie te worden in het moderne bestaan, zo ook in de herbestemming.

Een politieke afweging

Het vraagt van de vastgoedsector een ongelofelijke verandering in denken en doen. Van aanbodgericht ontwikkelen – alles wat we bouwen, verkoopt toch wel –, naar het aansluiten op de vraag van mensen. Die nieuwe manier van denken en werken vraagt om andere strategieën, andere financieringsmodellen en een andere blik op de vraag van morgen. Als het geen grote contingenten woningen of kantoren meer zijn, wat is die vraag dan wel? Welke ontwikkelingen doemen er aan de horizon op die ook voor het erfgoed relevant zijn?

Want er is een directe relatie tussen het behoud door herontwikkeling van erfgoed en de herontwikkeling van kantoren. Kantoren dreigen inmiddels een erfgoedcategorie op zich te worden, maar kantoren vormen ook een concrete concurrentie voor de herbestemming van het vrijkomende erfgoed. Immers, de nieuwe economische dragers voor kantoren kunnen niet tegelijk ook de herontwikkeling van de lege kerken of het industriële erfgoed schragen. Een bedrijf betreft óf een tamelijk nieuw leegstaand kantoor óf een monumentaal pand. Moet hier niet ook een politieke afweging worden gemaakt? Waar wordt op ingezet: erfgoed eerst?

Frank Strolenberg is leider Nationaal Programma Herbestemming bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, f.strolenberg@cultureelerfgoed.nl. Zie www.herbestemming.nu voor het Nationaal Programma Herbestemming. 'Internationale biënnale leegstand & herbestemming', 29 oktober tot en met 5 november in Maastricht. Zie www.biennaleherbestemming.nl voor het programma en aanmelding.

'Herbestemming in Nederland: Nieuw gebruik van stad en land', Marinke Steenhuis en Paul Meurs, NAI, Rotterdam, 144 pag., € 24,50, ISBN 978 90 5662 829 1. Met nevenstaande bon in de boekhandel verkrijgbaar voor € 20,-. 'Een toekomst voor kerken: Handreiking voor het herbestemmen van vrijkomende kerkgebouwen', Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, 80 pag., gratis te verkrijgen via info@cultureelerfgoed.nl.

Dit vraagt van de vastgoedsector een ongelofelijke verandering in denken en doen

**BON € 4,50 KORTING
HERBESTEMMING IN
NEDERLAND VAN € 24,50
VOOR € 20,-**

ISBN 978 90 5662 829 1
Actieperiode 10-09-11 t/m 10-11-11
Actiecode 901-88831
Lever in bij uw boekhandel of
bestel zonder verzendkosten via
www.naipublishers.nl/
herbestemming.

Mensen knutselen al eeuwen aan de beken die zich door de hogere delen van Nederland slingeren. Al in de middeleeuwen trokken de bewoners ze recht, ze diepten ze uit en verlegden ze. Tegenwoordig vergraven we de beken opnieuw, zodat ze weer slingeren. Daarmee wordt de cultuurhistorie niet altijd recht gedaan. BERT GROENEWOUDT, HANS DE MARS

✶ JAN ROYMANS

De zandgebieden van hoog en droog Nederland zijn al duizenden jaren lang blauw dooraderd met honderden beken. Nog niet zo lang geleden, vooral in de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog, zijn bijna al deze beken 'genormaliseerd'. Ze zijn omgevormd in rechte sloten, om de waterafvoer te verbeteren. Korte tijd later zijn de inzichten veranderd, want vooral de laatste tien, vijftien jaar wordt er op grote schaal gegraven om beken weer in hun natuurlijke staat te herstellen. Als vanouds slingeren die beken nu weer. Flauw aflopende, drassige oevers en hoge steilkanten wisselen elkaar weer af. Zo kan de natte natuur in de dalen zich herstellen. Nu staat het grote ecologische belang van beken als een paal boven water. Ook voor het herstellen van schade op dit vlak valt veel te zeggen. Maar beken

zijn aanzienlijk meer dan kweekvijvers van biodiversiteit en ecologische verbindingzones. Meer en meer wordt duidelijk dat de Nederlandse beken in hoge mate mensenwerk zijn. Beken zijn onderdeel van eeuwenoude cultuurlandschappen. Dit besef is nog niet overal doorgedrongen.

Zo ontwikkelde het kennisinstituut Alterra onlangs het zogenoemde 5B-concept, gebaseerd op de samenhang tussen Beek, Boszone, Bosschagezone, Bufferzone en Beekflank. Nergens is hier plaats voor de rol die onze voorouders in de vorm en het gedrag van de beken hebben gespeeld. Nog steeds verschijnen er rapporten en worden er plannen gemaakt waarin beken uitsluitend als natuur worden benaderd, en waarbij het streven alleen gericht is op het herstellen of ontwikkelen van natuur.

Mensenwerk

BEKEN ZIJN NIET AL

Dit als beek vormgegeven afwateringskanaal in Overijssel is een nieuwe toevoeging aan een eeuwenoud agrarisch cultuurlandschap

Archeologische overblijfselen

Deze eenzijdige benadering doet onrecht aan het grote cultuurhistorische belang van de meeste beken. En ook aan de kansen die dit belang biedt om het herstel van beken interessanter te maken. Mensen hebben beken duizenden jaren lang gebruikt om vis in te vangen, hun afval in te storten en om offers te brengen. In het dal joegen ze, weidden ze hun vee, kapten ze hout en wonnen ze grondstoffen als klei, turf en ijzererts. Ze bouwden bruggen over de beken, legden kades en doorwaadbare plaatsen aan, groeven sloten, drinkkuilen, en waterputten. Sporen hiervan zijn her en der in het landschap en onder de grond bewaard gebleven.

Voor deze archeologische overblijfselen heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed een jaar of vier geleden aandacht gevraagd. Dat leidde onder meer

tot verschillende publicaties en een breed gedragen richtlijn voor archeologisch onderzoek bij beken. Tal van initiatieven ontstonden om de historie van beken zichtbaar te maken in het landschap van de toekomst.

Verlegd, afgetakt en opgestuwd

De invloed van de mens echter reikt veel verder dan puur het gebruik van een beek. Elke historische studie van beken maakt duidelijk dat er al ver voor het rechtekken in de twintigste eeuw op grote schaal aan beken werd geknutseld. Ze werden al in de middeleeuwen rechtgetrokken, uitgediept en zelfs verlegd. Men ging toen al zover om beken kunstmatig met elkaar te verbinden. Dit gebeurde bijvoorbeeld rond 1500 met de Overijsselse Schipbeek, om de handelsstad Deventer een bevaarbare verbinding met het achterland te geven. De bovenloop van het nabijgelegen riviertje de Regge bestaat uit soortgelijk knip-en-plakwerk.

Bovendien lagen langs elke wat grotere beek watermolens, vaak zelfs een flink aantal. De eerste meldingen dateren uit de negende eeuw, maar wellicht waren ze er al eerder. Uiteindelijk stonden er in Nederland duizenden watermolens. Daarvan zijn er nu nog ruim honderd over. Om optimaal gebruik te maken van de aandrijvende kracht van het water werden overal beken verlegd, afgetakt, omgeleid en opgestuwd. Complete 'watermolenlandschappen' werden er zo gecreëerd. Langs beken werden ook greppels, dijkes en sluisjes aangelegd om grasland te bevoeien en zo vruchtbaarder te maken.

Fraaie meanders

Dit alles leidde tot grote veranderingen, niet alleen in de vorm, maar ook in het gedrag van beken. Bijvoorbeeld in het waterpeil en de stroomsnelheid. Vooral in de late prehistorie, de late middeleeuwen en de negentiende eeuw vonden er in Nederland grote ontginningen plaats. Ontginningen en betere drainage leidden stroomafwaarts tot grotere pieken in de waterstand. Het water werd op de hogere delen van het land minder goed vastgehouden en kwam veel sneller beneden terecht. Naast overstromingen veroorzaakte dat een toenemend geslinger van de

beken. Veel van die fraaie meanders op kaarten uit de negentiende eeuw zouden dus wel eens relatief jong kunnen zijn. En laten die kaarten nou net het referentiebeeld bij uitstek zijn bij het tegenwoordige herstel van de slingers in de beken.

Beken zijn dus ook mensenwerk. Ze zijn onlosmakelijk verbonden met de mensen. Dat biedt interessante mogelijkheden. Zo trok de ontdekking van de resten van een Romeinse brug bij herstel van de Tungelroyse Beek in Limburg enorme publieke belangstelling. Dat leidde tot een initiatief om de brug te reconstrueren. Lokale vrijwilligers speelden daarbij de hoofdrol. Zij stippelden bovendien wandelroutes uit, waarvan de brug onderdeel vormt. Brug en 'ommetjes' vormen inmiddels cruciale elementen in de toeristisch-recreatieve ontsluiting van het beekdal. De lokale bevolking is er trots op.

Beken zijn onderdeel van eeuwenoude cultuurlandschappen

Integrale benadering

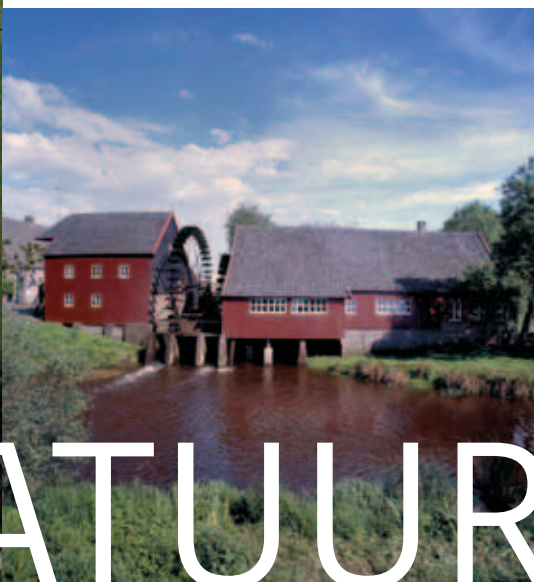
Het Limburgse initiatief won de Ommetjeswedstrijd, uitgeschreven door Landschapsbeheer Nederland, en de Ym van der Werff-prijs voor 'bijzondere en duurzame prestaties op het gebied van de archeologische monumentenzorg'. De brug en de wandelingen werden ook nog eens genomineerd voor de Passie op het Plattelandprijs van het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit. Uit dit voorbeeld blijkt dat aandacht voor cultuurhistorie niet ten koste hoeft te gaan van de verwezenlijking van de ambities op het gebied van de natuur. Het vraagt wel een integrale aanpak, waarbij de cultuurhistorie even zwaar weegt als de ecologie.

Om dat te bevorderen gaat de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed overzicht bieden. Samen met andere organisaties maakt de dienst momenteel een landelijk overzicht van de cultuurhistorische betekenis van alle in oorsprong natuurlijke beken. Mensen moeten accepteren dat ook het landschap naast de beek verandert, net als andere landschappen. Daarom is het zinloos krampachtig vast te houden aan het verleden, of om een willekeurige historische momentopname tot ideaal te verheffen. Het is niet verstandig om veranderingen zonder meer als aantasting te kwalificeren. Verandering is nu eenmaal kenmerkend voor cultuurlandschappen.

Bert Groenewoudt is senior onderzoeker landschap bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, b.groenewoudt@cultureelerfgoed.nl, Hans de Mars is senior adviseur ecohydrologie en landschapsontwikkeling bij Royal Haskoning, h.demars@royalhaskoning.com en Jan Roymans is senior projectleider bij RAAP Archeologisch Adviesbureau, j.roymans@raap.nl.

FOTO WATERSCHAP REGGE EN DINKEL

De Opwettense watermolen uit 1764, bij Opwetten in Noord-Brabant. Al in de middeleeuwen oefenen watermolens een enorme invloed uit op beken en hun dalen

EEN N A T U U R

VOGELOPNAME

De restauratie van de Pieterskerk in Leiden heeft meer dan tien jaar geduurd. Het is een van de belangrijkste middeleeuwse kerken van ons land. Tijdens deze zogenoemde Kanjerrestauratie is veel onderzocht ten dienste van de architect en het restaureren. De bouwgeschiedenis kon daarna worden bijgesteld en verfijnd.

Bij de opdrachtgever, de Stichting Pieterskerk, en bij de Universiteit Leiden, een belangrijke gebruiker van de kerk, ontstond het idee om het kerkinterieur met al zijn onderdelen te beschrijven. In combinatie met het bouwhistorische onderzoek leverde dit zo veel nieuwe inzichten op dat al snel het plan ontstond om dit alles te verwerken tot een boek.

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, ook actief betrokken bij de restauratie zelf, helpt met raad en daad bij het uitbrengen van deze rijk geïllustreerde monografie. Hiervoor zijn van alle belangrijke onderdelen nieuwe foto's gemaakt. Omdat de Pieterskerk in de binnenstad krap staat ingebouwd, was het onmogelijk om allesomvattende overzichtsfoto's te maken. Toen ontstond het idee om de kerk vanuit een zeppelin te fotograferen. Dit leverde bijzondere overzichten op die slechts door vogels kunnen worden waargenomen. Het boek verschijnt eind dit jaar.

BEN KOOIJ, *specialist bouwhistorie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed*, b.kooij@cultureelerfgoed.nl.

Kun je met goed fatsoen een nieuw gebouw neerzetten op een stuk grond dat vol zit met archeologische resten? Die blijven daar dan netjes bewaard voor volgende generaties. Maar dan moet je wel goed weten welke schade het bouwen aanricht onder de grond. HANS HUISMAN

gemeenten Gouda en Vlaardingen. De publicatie bevat ook kaarten van de zettingsgevoeligheid van de Nederlandse bodem. Beslissingen over bouwen op archeologische vindplaatsen kunnen aan de hand van dit overzicht beter gefundeerd genomen worden.

Meer onderzoek

Het overzicht moet worden gezien als een eerste stap. Want we zijn er nog niet. Vooral wat heipalen en ophogingen met zand precies aanrichten, blijft onduidelijk, net als wanneer er verblauwing onder bouwwerken optreedt.

Archeologische resten onder nieuwe bouwwerken

Beter gefundeerd b

Nederland is een dichtbevolkt land. Er wordt steeds meer gebouwd. Op dit moment staan woningbouw en aanleg van bedrijventerreinen weliswaar op een laag pitje door de economische crisis, maar wegen en spoorlijnen worden nog steeds aangelegd of verbreed. En als de crisis voorbij is, zal ook de bouw in de andere sectoren weer aantrekken. Bij al die bouwprojecten kunnen archeologische resten verloren gaan. Die horen bij voorkeur in de grond bewaard te blijven. Daarom geeft de overheid soms geen toestemming om op een archeologisch belangrijke plaats te bouwen. Als die archeologische resten verloren zouden gaan, heeft de verstoorder de plicht om de vindplaats op te laten graven. Een andere mogelijkheid is de bouw zo aanpassen dat de schade aan de resten beperkt blijft. Dat is aantrekkelijk. De resten blijven zo in de grond bewaard en soms is het voor projectontwikkelaars en bouwondernemingen een goedkopere optie. Tenminste, zolang de kosten van het aanpassen van de bouw lager zijn dan de kosten van het opgraven. Maar het is niet alleen rozengur en maneschijn. Het is vrijwel onmogelijk om te bouwen op archeologische vindplaatsen zonder dat die worden aangetast. De resten raken beschadigd door vergraven, heien en samendrukken. En onder een gebouw zijn ze niet langer bereikbaar voor onderzoek. Dat betekent dat gemeente, provincie of Rijk moet afwegen of de gevolgen van bouwwerkzaamheden op een vindplaats acceptabel zijn of niet.

Een overzicht

Het is echter nauwelijks bekend wat de effecten zijn van bouwen op archeologische vindplaatsen. Recent bleek bijvoorbeeld dat heipalen resten die zich ondiep in slappe bodems bevinden veel minder verstoren dan werd aangenomen. Er bestaan geen methoden of modellen om bruikbare voorspellingen te doen. Modellen uit de geotechniek voor het voorspellen van zetting en vervorming van bodemlagen zijn niet ontwikkeld voor archeologische resten. Ze blijken daar in de praktijk maar beperkt op toepasbaar te zijn.

Ook is er discussie hoeveel verstoring van een vindplaats acceptabel is. En of het mogelijk is om daar landelijke richtlijnen voor te maken. Onlangs hebben het Convent van Gemeentelijke Archeologen en de Vrije Universiteit Amsterdam hierover nog een congres gehouden in Gouda. Zolang we niet goed weten wat de effecten zijn, bestaat het gevaar dat er te veel wordt toegestaan, waardoor archeologische resten verloren gaan. Of dat er juist te strikt wordt gewerkt, waardoor er onnodig kostbare maatregelen genomen worden. Daarom heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed eerder dit jaar op www.cultureelerfgoed.nl een overzicht van de effecten gepubliceerd. Hierbij is samengewerkt met kennisinstituut Deltares, de Technische Universiteit Delft en de

Het is vrijwel onmogelijk om te bouwen op archeologische vindplaatsen zonder dat die worden aangetast. Onder de nieuwe bouwwerken op de foto bevindt zich geen archeologische vindplaats meer

Verblauwing is het verkleuren van de bodem, waardoor archeologische grondsporen slecht zichtbaar worden.

Met opzet is er in het overzicht niet ingegaan op de vraag hoeveel schade aan een archeologische vindplaats aanvaardbaar is. Die zou uitgedrukt kunnen worden in een percentage van het oppervlak van een vindplaats. Maar een vast percentage houdt geen rekening met de grote verschillen tussen vindplaatsen. Bovendien kan de mate van versterking vaak alleen bij benadering worden geschat door gebrek aan kennis over de effecten van uiteenlopende ingrepen. Er is duidelijk meer onderzoek nodig. De Technische Universiteit Delft en de

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed ontwikkelen momenteel gezamenlijk onderzoek naar de gevolgen van ophoging en zetting. Maar er zijn meer initiatieven nodig. De Rijksdienst werkt in ieder geval aan een handreiking om te kunnen bepalen of bouwen op een vindplaats acceptabel is.

Hans Huisman is senior onderzoeker degradatie en instandhouding archeologische materialen bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, h.huisman@cultureelerfgoed.nl. Zie www.cultureelerfgoed.nl voor de digitale publicatie 'De invloed van bouwwerkzaamheden op archeologische vindplaatsen'.

ouwen

Het is nauwelijks bekend
wat de effecten zijn

Het portret van Adrianus VI

Paus even terug in Nederland

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft deze zomer tien schilderijen gerestaureerd uit de Nederlandse ambassade in Vaticaanstad. We hebben het hier over Vaticaanstad, dus een portret van de enige paus die Nederland ooit leverde, ontbreekt niet. Adrianus VI is in 1522 en 1523 een jaar paus geweest. Het werk is niet gesigneerd en gedateerd, maar vermoedelijk afkomstig uit de zeventiende eeuw en geschilderd met een penning als voorbeeld. De werkelijke kwaliteit van het portret ging schuil achter enkele dikke lagen oude vernis. Na verwijdering daarvan zijn er oude beschadigingen geretoucheerd en is het werk voorzien van een nieuwe vernis.

Tussen de tien schilderijen zit verder een portret van een onbekende dame, dat wordt toegeschreven aan de zeventiende-eeuwse schilder Gerard Terborch. Twee van de tien komen uit de twintigste eeuw, en zijn vervaardigd door Jan Sluijters en Charles Eyck. De tien schilderijen behoren tot de kunstcollectie van het Rijk. Veel kunstwerken uit die collectie sieren Nederlandse ambassades over de gehele wereld.

Vraag het Erfgoed en Ruimte

Hoe kunnen we het Nederlandse werelderfgoed als een geïntegreerd product aanbieden aan toeristen? Hoe kunnen we de economische meerwaarde van het erfgoed kwantificeren? Hoe beschermen we ons cultuurlandschap nu de Nationale Landschappen afgeschaft worden?

De inventarisatie deze zomer van vragen die leven bij het Rijk is een eerste stap naar een programmering voor het onderzoek van Erfgoed en Ruimte. Dit onderzoeks- en onderwijsnetwerk is een initiatief van drie ministeries en drie universiteiten en wordt gefaciliteerd door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, samen met kennisinstituut Nicis. De hoogleraren van het netwerk – Hans Renes (VU), Joks Janssen (Wageningen Universiteit), Eric Luiten (TU Delft) en een vierde hoogleraar Economische Waardering – zullen de vragen vertalen in een praktisch en langjarig onderzoeksprogramma. Daartoe betreft het netwerk veel andere organisaties. Bovendien wordt er samengewerkt met het *joint programming initiative* Cultural Heritage and Global Change, een Europees onderzoeksnetwerk. Als vervolgstap inventariseert Erfgoed en Ruimte via regionale sessies de kennisvraag van anderen die werkzaam zijn in het erfgoed en de ruimtelijke ordening. U kunt uw vragen aandragen via www.netwerkerfgoedenuimte.nl of e.stegmeijer@cultureelerfgoed.nl. Het onderzoeksprogramma zal halverwege volgend jaar rond zijn.

Toeristen in de grachtengordel van Amsterdam, werelderfgoed

Brunhildestein in Rotterdam

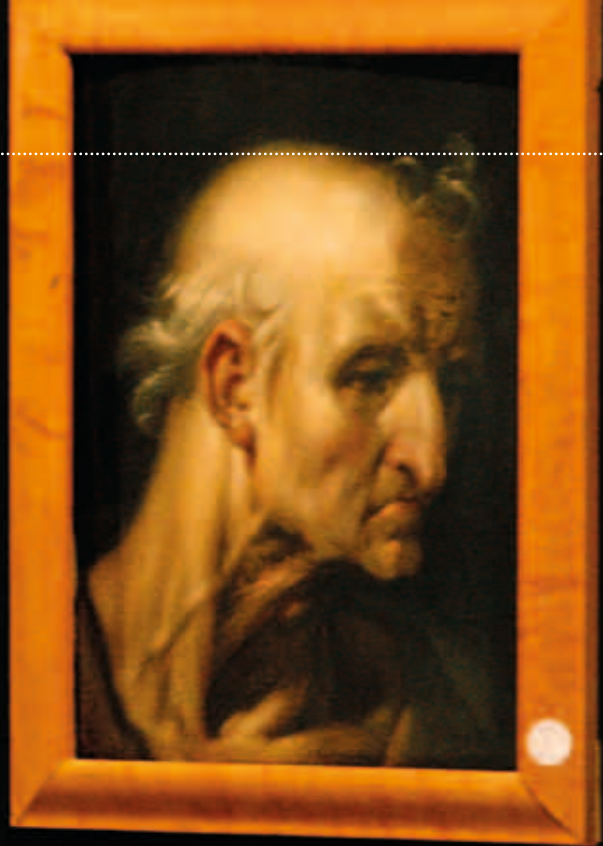
Natuursteendag verschoven

Omdat er nog te weinig inschrijvingen waren voor deelname aan de vierde Vlaams-Nederlandse natuursteendag is deze uitgesteld. De dag zou plaatsvinden op 14 september, maar is verschoven naar 15 februari 2012 in de hoop dat er dan wel voldoende belangstelling is.

Aan het programma kan het niet liggen. Deze natuursteendag staat in het teken van het gebruik van natuursteen in de bouwkunst vanaf het midden van de negentiende eeuw. Nieuwe steensoorten en nieuwe technieken om deze te verwerken kwamen in deze periode in gebruik. Gelet op de toenemende belangstelling voor de jongere monumenten moet dit menigeen aanspreken. In de middag is er de mogelijkheid om nog meer kennis op te doen in een aantal excursies in de Rotterdamse binnenstad onder begeleiding van deskundige gidsen. Op het eind van de dag zal er bovendien een boek over natuursteen-gebruik tussen 1850 en 1960 gepresenteerd worden, waarin de toepassing van natuursteen in Rotterdam in deze periode centraal staat. Als bezoeker krijgt u dit boek na afloop mee. Zie voor het programma en aanmelding www.natuursteendag.nl.

FOTO ANP

Roerend erfgoed op een kijkdag van een veiling

Hoe je de cultuurhistorische waarde bepaalt

Bewaren of niet?

Als je het hebt over erfgoed, dan heb je het altijd over iets van waarde. Anders hoef je het niet te bewaren. Maar je ziet verschillen in de manier waarop er cultuurhistorische waarde aan de zaken in onze omgeving wordt toegekend. Dat kan beter. Programmaleiders Tessa Luger en Mieke van Bers vertellen er meer over.

DIRK SNOODIJK

Mieke van Bers: 'Je kunt niet alles bewaren. We moeten met elkaar keuzes maken in wat we in stand willen houden voor de volgende generaties. Met die keuze draag je een grote verantwoordelijkheid. Het toekennen van cultuurhistorische waarde aan zaken uit het verleden is bepalend voor wat de mensen na ons nog kunnen zien, voelen en beleven. Een goede waardebeoordeling helpt ons om een verantwoorde keuze te maken.'

Tessa Luger: 'De mensen die de belangen behartigen van het gebouwde en het archeologische erfgoed hanteren daar een uniforme methodiek voor. Het wettelijke kader om rijksmonumenten aan te kunnen wijzen vraagt daar eenvoudig om. In de wereld van het roerende erfgoed en het cultuurlandschap echter wordt er nog niet structureel nagedacht over de manier waarop je de cultuurhistorische waarde bepaalt.'

Hoe kunnen we dat veranderen?

Tessa Luger: 'Omdat er geen wet is voor roerend erfgoed kan de overheid niet zeggen wat daarvan bewaard zou moeten worden. Maar we kunnen wel het proces waarin de waarde ervan bepaald wordt ondersteunen met kennis, een stappenplan en richtlijnen.'

Mieke van Bers: 'Door kennis te delen, onderzoek te doen en samen te werken vergroten we de kennis over ons erfgoed. Hoe meer kennis, hoe beter de waardebeoordeling, hoe groter het draagvlak. Dat is wat we in de huidige modernisering van de monumentenzorg met elkaar hebben afgesproken.'

Wat betekent dat in de praktijk?

Tessa Luger: 'Na twee werkconferenties in 2009 en 2010 zet de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed het gesprek voort over het toekennen van cultuurhistorische waarde, over de kwaliteit, de reikwijdte en samenwerking. Zo verschijnt in december de publicatie

Waarderen van cultureel erfgoed: Een inventarisatie.'

Mieke van Bers: 'Daarin staat hoe de cultuurhistorische waarde nu wordt bepaald en wie hierbij betrokken zijn. Door deze informatie zowel vanuit archeologisch, cultuurlandschappelijk, gebouwd, aangelegd en roerend erfgoed bijeen te brengen komen de verschillen en overeenkomsten naar voren. Dit brengt ons en anderen op ideeën hoe het in de toekomst anders kan.'

Tessa Luger: 'Ook hebben we dit jaar een LinkedIn-groep opgericht om hierover met een groot aantal mensen van gedachten te wisselen.'

Mieke van Bers: 'In 2012 zullen we meerdere keren andere organisaties raadplegen om aanvullende informatie te verzamelen en te concluderen wat goed gaat en wat beter kan. Zo moet het binnen afzienbare tijd lukken om meer mensen bewust te maken van de waarde van meer soorten erfgoed.'

Dirk Snoodijk is eindredacteur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl. Bijeenkomst 'Waarderen van cultureel erfgoed', in december bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in Amersfoort, georganiseerd in samenwerking met het Nationaal Archief en de Rijksgebouwendienst. Zie www.cultureelerfgoed.nl voor de datum, het programma en aanmelding, en voor de verslagen van de twee eerdere bijeenkomsten, 'De techniek van het waarderen' en 'De praktijk van het waarderen'. Zie www.linkedin.com voor de groep Waarde en waardering van erfgoed.

OVER KLEVEND LICHTEN

De oude en nieuwe blokken van het stadhuis van Maastricht zijn duidelijk verschillend. De nieuwe missen oneffenheden die kenmerkend zijn voor het handwerk

De verwerking van de blokken van het stadhuis van Maastricht, in dit geval de donkere afzetting van een gipskorst, geschiedt bij een gezaagd vlak anders dan bij een handmatig gehakt vlak

Steenhouwers die even voor 1960 de steen met de hand bewerken bij de steenhouwerij van Izaak Woudenberg in Rheden

CNC-machines maken de steen exact op maat in bijna elke gewenste vorm

FOTO: F. WOUDEBERG

De afwerking van vervangende natuursteen

ZIELLOZE VERSTARRING

SOMS MOETEN ER BLOKKEN STEEN
VERVANGEN WORDEN BIJ DE RESTAURATIE
VAN EEN GEBOUW. JE ZOU VERWACHTEN
DAT ER DAN GEBRUIKGEMAAKT WORDT
VAN DEZELFDE STEENSOORT. EN DAT DIE
OP DEZELFDE MANIER WORDT AFGEWERKT.
MAAR DAT IS VRIJWEL NOOIT HET GEVAL.

HENDRIK TOLBOOM

‘Behouden gaat voor vernieuwen’ is al jaren het adagium in de restauratie. Helaas heb je soms gewoon geen keuze en moet je materiaal vervangen.

Zelfs natuursteen vergaat. Wat dan wel behouden kan blijven zijn de steensoort, de vormgeving en de afwerking. Deze aspecten houden verband met elkaar, want niet iedere steen laat zich op dezelfde manier vormgeven en afwerken. Kiezen voor een andere steen heeft dus ook consequenties voor de vormgeving en de afwerking. Voorbeelden van vervangen stenen laten zien hoe de afwerking de beleving van een historisch bouwwerk kan veranderen. Vooral in de periode tussen de twee wereldoorlogen werd er veel op dit aspect gelet. Tegenwoordig nauwelijks nog.

De oorzaak lijkt te zijn dat er voor het vakgebied van de restauratiesteenhouwer geen aandacht bestaat op academisch niveau. Restauratiesteenhouwers zijn over het algemeen nauwelijks geschoold. Wat niet wil zeggen dat ze hun vak niet verstaan, maar wel dat ze zich nauwelijks bewust zijn van de vragen die spelen op het moment dat er natuursteen vervangen wordt. Een emancipatie van het vakgebied is dringend gewenst.

Beeldhouwer

Bij de opdrachtgevers en hun vertegenwoordigers, de architecten en bouwkundigen, is kennis op het gebied van natuursteen alleen aanwezig als er sprake is van een persoonlijke interesse. Het maakt geen vanzelfsprekend onderdeel uit van hun bagage. Vroeger hechtten restauratiearchitecten wel degelijk

belang aan de afwerking van natuursteen. Daartoe werden zij aangezet door de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, opgericht in 1918 en voorganger van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Vooral het benoemen van een beeldhouwer als lid van de Rijkscommissie heeft geleid tot het onderkennen van het belang van de afwerking. Niet alleen werden op verzoek van de Commissie steenhouwers op bepaalde werken gezet, ze werden ook onderwezen. De eerste beeldhouwer die deel uitmaakte van deze commissie was de Delftse hoogleraar Arend Odé. Odé heeft in de decennia voorafgaand aan de Tweede Wereldoorlog een belangrijke invloed gehad op de restauratiepraktijk. Als hoogleraar in Delft gaf hij aan zijn studenten lessen in boetseren. Naast zijn werk aan de Polytechnische Hogeschool was Odé werkzaam als beeldhouwer en begeleidde hij in zijn atelier steenhouwers en beeldhouwers.

Steenhouwwerk heeft een esthetische functie in een monument

Spel van licht en donker

Zeer interessant, en in de geschiedenis van de monumentenzorg tot dan toe zeldzaam, zijn de opmerkingen die professor Odé in 1919 richt aan de Commissie, wanneer zij op bezoek is in zijn atelier. Hij zet uiteen hoe steen- en beeldhouwwerk behandeld dient te worden bij de restauratie. Het is hem een doorn in het oog dat steenhouwers hun werk strak naar de mal uitvoeren zonder er zich rekenschap van te geven dat het werkstuk een esthetische functie heeft in het monument.

De mal is volgens Odé uitgangspunt, maar het spel van licht en donker moet uiteindelijk de vorm bepalen. Het strakke werk dat in zijn tijd gebruikelijk was, kwalificeert hij als zielloos en het resultaat als ‘een doodgemarteld stuk materiaal’. Hij waarschuwt dat naarmate de restauratie vordert een gebouw gemakkelijk wordt ‘verminkt’ tot een ‘zielloze verstarring van het eens zoo schoone monument’. Odé pleit voor het onderrichten van steen- en beeldhouwers in de restauratie om aan deze situatie iets te veranderen.

Hij voegde persoonlijk de daad bij het woord en begeleidde bijvoorbeeld omstreeks 1934 de steen- en

beeldhouwers bij de herbouw van het Leidse stadhuis. Nog steeds laat zich aan de zeventiende-eeuwse voorgevel aflezen welke blokken uit de tijd van Odé komen en welke blokken gespaard zijn gebleven. De oude blokken zijn met een ceseel bewerkt, een vlakke steenbeitel, de nieuwe ook nog met een tandijzer. Beide afwerkingen hebben dezelfde levendigheid en het verschil valt pas op wanneer je de blokken van dichtbij bekijkt. Odé bewees daarmee dat aansluiting zoeken bij het oude werk en het bewaren van de eenheid in de architectuur niet samen hoeft te gaan met het toepassen van dezelfde technieken.

Mechanisatie

Job Bom, indertijd rayonarchitect bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, schrijft in 1950 een artikel in het Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, getiteld *Natuursteen bij historische bouwwerken*. Hierin heeft Bom oog voor de effecten die het bewerken met zich meebrengt. Zo onderkent hij dat het oppervlak van tegels die eerst met de hand vlakgemaakt zijn en daarna geschuurd een zekere ‘levendigheid behouden’.

Bom heeft het over de gespannenheid van een werk, dat vergeleken kan worden met een uit de hand getrokken lijn of een ‘zielloos langs de lineaal getrokken’ lineaal. Het begrip ‘zielloos’ duikt weer op. De mening van Bom lijkt niet ver af te liggen van die van Odé. Hij beschrijft de stand van de mechanisatie in het steenhouwersvak op dat moment. Draadzagen en cirkelzagen die met de uiterst harde stof carborundum waren bezet werden al volop gebruikt. Het schuren met carborundumstenen had het gebruik van oude schuurmiddelen vervangen. Een oude tegel die met de hand vlakgemaakt was, heeft volgens Bom een charme die de ‘éénvormige platen’ die onder de zaag- en schuurmachines vandaan komen niet hebben.

Onregelmatig oppervlak

Belangrijk is de opmerking van Bom dat de blokken met een overmaat gezaagd moeten worden ‘om het beweeglijk oppervlak, dat gekloofde steen bij de verdere handbewerking als het ware vanzelfsprekend krijgt, ook hier te benaderen’. Voor de gevel van het zogenoemde Ministerie aan de zuidzijde van het koor van de Amsterdamse Nieuwe Kerk, hebben de steenhouwers omstreeks 1975 de blokken kalksteen nog met een overmaat gezaagd en vervolgens met de hand vlakgemaakt. Nog steeds is het effect daarvan zichtbaar. Door het onregelmatige oppervlak verspreidt het vuil zich ook onregelmatig en wordt het ongelijkmatige beeld versterkt. »

» Na de Tweede Wereldoorlog is er veel veranderd in de restauratiesteenhoudwerij. Vergaande mechanisatie van werkzaamheden en een slecht imago van het beroep hebben ervoor gezorgd dat het een vakgebied is waarvan het voortbestaan voortdurend aan een zijden draadje hangt. Dit draadje bestaat op dit moment uit enkele tientallen steenhouders en een handjevol zelfbenoemde specialisten. Bezuinigingsgolven en aantrekkelijke prijzen over de landsgrens hebben de bedrijfstak fors uitgedund.

Buitenhuid

De precisie die wordt verlangd bij de restauratie van bijvoorbeeld geschilderde afwerkingen staat niet in verhouding tot de behandeling van de natuurstenen buitenhuid van historische bouwwerken. De opmerking van Corneille Janssen in zijn uitgave *Behoud en herstel* uit 1980 spreekt boekdelen. Hij stelt vast dat door het gebruik van de zaagmachine 'elk monument na een restauratie, toch een klein beetje in kwaliteit achteruit is gegaan'. Dat het benodigde geld er komt om de stenen op de 'oude manier te laten bewerken' is volgens Janssen echter 'nauwelijks te verwachten'. Holland op zijn smalst.

De afgelopen decennia is er een vaste kern van bedrijven ontstaan die in Nederland veel steenhoudwerk voor zijn rekening genomen heeft. Deze bedrijven beschikken over steenhouders die hun vak verstaan. Maar je kunt het niet alleen aan hen overlaten om te bepalen hoe de steen afgewerkt moet worden. Dat is de taak van de opdrachtgever. Helaas wordt er zelden verantwoording afgelegd over de manier waarop de vervangende steen is afgewerkt, terwijl daarmee toch ingrijpende veranderingen van het beeld veroorzaakt worden.

Oneffenheden

Neem het Maastrichtse stadhuis. Daar vond eind jaren negentig van de vorige eeuw een restauratie van de gevels plaats. Behalve dat er voor een andere steensoort is gekozen, Ierse hardsteen in plaats van Naamse steen, is de afwerking daarvan ook geheel anders geworden. De reden voor deze verandering wordt nergens verantwoord, maar gaat waarschijnlijk terug op de min of meer gangbare praktijk, die ook al werd weergegeven door Corneille Janssen. Hetzelfde doet zich voor bij de Janskerk in Maas-

tricht, waar in dezelfde periode vervangen blokken ook geheel anders afgewerkt zijn dan het oorspronkelijke werk. Zowel bij het stadhuis als bij de Janskerk zijn de nieuwe blokken gezaagd en vervolgens gefrijnd met een ceseel.

Het predicaat 'zielloos' dat Odé in 1919 meegaf aan het steenhoudwerk is ook hier van toepassing. Het werk is keurig gefrijnd. Daar is niets op aan te merken. De oude blokken zijn echter niet vlak gezaagd, maar gehakt. Dat is te zien aan de vele putten en oneffenheden in de oude blokken. Ook na het frijnen blijft dat zichtbaar, want er werd gewoon door de oneffenheden heen gefrijnd.

Het is niet zo dat dit verschil in de loop der tijd minder wordt door verwerking. Integendeel. De manier waarop op de oude blokken een gipskorst wordt afgezet, waardoor het oppervlak plaatselijk een donkere kleur aanneemt, heeft alles te maken met de oneffenheden in het vlak. Bij de nieuwe blokken zijn er geen oneffenheden en zal de gipskorst zich langs veel rechtere lijnen afzetten. Het kan een bewuste keuze zijn om deze stenen niet handmatig vlak te maken, voorafgaand aan het frijnen, maar dat blijkt nergens uit. We kunnen ervan uitgaan dat er op zeker moment meer blokken vervangen moeten worden van de gevels van het stadhuis en de Janskerk. Het is de vraag of het wenselijk is dat er dan op dezelfde manier te werk wordt gegaan.

Overwegingen over de afwerking worden sporadisch verantwoord

Kwaliteit

Deze voorbeelden staan niet op zichzelf, maar illustreren de gangbare praktijk van de afgelopen decennia. Niet alleen in Maastricht, maar onder andere ook in de Utrechtse Domkerk, de Sint-Janskerk in Den Bosch en de Walburgkerk in Zutphen kom je deze afwijkende afwerkingen tegen. Het is de opdrachtgevers en uitvoerenden niet

kwalijk te nemen dat ze op deze manier het werk hebben gedaan. Het wordt echter wel hoog tijd dat deze praktijk ter discussie wordt gesteld. De automatisering van steen- en beeldhouwwerk neemt steeds verder toe. Handwerk en het daarbij behorende karakter van het resultaat zijn steeds minder vanzelfsprekend. Hoe staan we daar tegenover? Een pleidooi voor herkenbaarheid van een ingreep is bij restauratie met natuursteen volstrekt overbodig. Tot nu toe betekenden vrijwel alle ingrepen, al of niet bedoeld, een verandering van de oorspronkelijke toestand.

Overwegingen over de afwerking van natuursteen bij restauraties worden op dit moment sporadisch verantwoord en in veel gevallen gemaakt op basis van onvoldoende kennis. Keuzes worden zelden losgekoppeld van de financiële consequenties, terwijl dat niet het uitgangspunt zou moeten zijn. Ondertussen blijft het vervangen van het natuursteen van monumenten aan de orde van de dag en worden er nieuwe technieken geïntroduceerd om het te bewerken. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed wil een gesprek aangaan om de afwerking weer onder de aandacht te brengen en een breed gedragen visie te formuleren. Daartoe zal de dienst binnenkort een bijeenkomst organiseren.

Er is de laatste tijd veel aandacht voor kwaliteit in de restauratie. Ook de steenhouders certificeren zich en hebben een vereniging opgericht. Maar hoe kunnen we spreken over de kwaliteit als niet duidelijk is wat er gevraagd wordt? Directeur van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg Jan Kalf had in 1924 oog voor het karakter van oud steenhoudwerk en sprak van een oppervlak waar het licht 'aan blijft kleven'. Het stadhuis van Maastricht en de Janskerk bewijzen dat we dat klevende licht missen als zo'n oppervlak ontbreekt.

Hendrik Tolboom is specialist natuursteen bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, h.tolboom@cultureelerfgoed.nl. Hij schrijft een dissertatie over de steenkeuze, vormgeving en afwerking bij natuursteenrestauraties in de afgelopen 150 jaar. De TU Delft organiseert op 15 februari 2012 een natuursteendag, samen met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en TNO. Aanmelden via www.natuursteendag.nl.

Bij de vervanging in 2010 van blokken van de Joriskerk in Amersfoort is de steenhouwer gevraagd om de bewerking aan te laten sluiten bij het oude werk. Hij is daar aardig in geslaagd

Het blok linksboven in de gevel van het stadhuis van Leiden is oud. De andere twee zijn rond 1934 vervangen. Op het oude blok is alleen een frijnslag zichtbaar. De nieuwe zijn ook nog met een tandijzer bewerkt

De oude pilasters links van het Maastrichtse stadhuis en de nieuwe rechts hebben een verschillend oppervlak door de wijze van bewerken

Erfgoed in fusiegemeente Súdwest-Fryslân

De gemeente met de meeste gezichten

Súdwest-Fryslân

Sinds de introductie van de gemeenten tijdens de Bataafse Republiek zijn zij continu in beweging. Voor de nieuwe fusiegemeente Súdwest-Fryslân heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed een inventarisatie opgesteld van het culturele erfgoed. Die geeft een aantal interessante feiten om rekening mee te houden. Zo is Súdwest-Fryslân de gemeente met de meeste beschermde gezichten van Nederland. PETER TIMMER

Vijf Friese gemeenten vormen sinds 1 januari 2011 samen de nieuwe gemeente Súdwest-Fryslân. Het gaat om Bolsward, Sneek, Nijefurd, Wonseradeel en Wymbritseradeel. Súdwest-Fryslân wordt gekenmerkt door landelijk gebied, met Sneek en Bolsward als stedelijke centra. Het is een gebied met een indrukwekkende rijkdom aan nationaal beschermd cultureel erfgoed, zoals historische stadskernen, terpdorpen en middeleeuwse kerken. Reden genoeg voor de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed om hier op in te spelen met een inventarisatie van dat erfgoed in de nieuwe gemeente. Meten is immers weten en maakt het mogelijk te analyseren en te anticiperen. De dienst wilde weten in hoeverre dit een belangrijke monumentengemeente ging worden. De voortekenen gaven dat al aan en de inventarisatie bevestigde het.

Nagenoeg de helft van de route van de Elfstedentocht valt onder de nieuwe gemeente, net als zes van de elf Friese steden: IJlst, Bolsward, Stavoren, Hindeloopen, Workum en Sneek. Met uitzondering van Stavoren zijn de historische kernen van deze steden beschermd als stadsgezicht, waarbij in Sneek ook het stationsgebied beschermd is. Het gebied herbergt verder een groot aantal beschermde dorpsgezichten. Súdwest-Fryslân is met zestien gezichten de gemeente met de meeste beschermde gezichten van Nederland. Dit heeft invloed op het gemeentelijke ruimtelijke beleid, zoals het opstellen en actualiseren van beschermende bestemmingsplannen.

Grote monumentengemeente

Met 586 gebouwde rijksmonumenten behoort de nieuwe fusiegemeente tot de vijftien grote monumentengemeenten van Nederland. Een belangrijke taak voor Súdwest-Fryslân is de vele historische kerken in stand houden die vanwege de ontkerkelijking onder druk staan. Maar ook bijvoorbeeld het leegstaande Badpaviljoen in Hindeloopen wacht nog op een herbestemming. De fusie zelf heeft overigens direct effect op het gebouwde culturele erfgoed. De stadhuizen van de Friese steden zijn veelal architec-

tonische juwelen, zowel wat exterieur als interieur betreft. Door het samenvoegen van de gemeenten zal voor een aantal stadhuizen een nieuwe functie gezocht moeten worden. Het is jammer dat de publieke stadhuisfunctie na zoveel eeuwen de historische stad zal verlaten. De eerste vijf jaar zullen de stadhuizen gemeentelijke instellingen blijven huisvesten, als intermediair tussen de lokale bevolking en het gemeentebestuur dat in Sneek is gevestigd. Dit geeft tijd om zorgvuldig functies te zoeken die aansluiten bij de betekenis van deze voor de stad waardevolle gebouwen.

Archeologische schatkamers

Hoewel Súdwest-Fryslân slechts één archeologisch rijksmonument heeft, zijn de vele terpen en keilembulten in het gebied doorgaans archeologische schatkamers. Het planologische beleid zal hier nadrukkelijk rekening mee moeten houden. Wat verder opvalt is dat zo'n vier vijfde deel van het grondgebied van de nieuwe gemeente onderdeel uitmaakt van het Nationale Landschap Zuidwest-Friesland. Adequaats landschapsbeleid steunt hier op het behouden en versterken van de historisch-geografische structuur en van bijvoorbeeld de landelijke omgeving van terpen. Súdwest-Fryslân bereidt een integrale erfgoednota voor. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed draagt hier aan bij, met de inventarisatie als onderlegger. Het stuk zelf heeft de gemeente al benut om mensen bewust te maken van de bijzondere kwaliteiten van het gebied, en de mogelijkheden die erfgoed heeft om de culturele profilering van de nieuwe gemeente kracht bij te zetten. Ook voor andere te vormen fusiegemeenten kan een inventarisatie of zelfs een lokale erfgoedbalans een uitkomst bieden. Het geeft aanknopingspunten om erfgoed een rol van betekenis te laten spelen in de gezamenlijke toekomst.

Peter Timmer is senior consulent erfgoed en ruimte voor West- en Noord-Nederland, p.timmer@cultureelerfgoed.nl.

Het zeventiende-eeuwse stadhuis in de historische binnenstad van Bolsward zal vanwege de fusie een andere functie krijgen

Wat is er nog echt oud aan een monumentale molen die grondig vernieuwd is? Ook in de omgang met molens draait het voortaan om authenticiteit. Bouwhistorisch onderzoek zoals Anton Sipman dat in de vorige eeuw uitvoerde, wijst daarbij de weg.

DIRK SNOODIJK

Twee publicaties markeren een belangrijk omslagpunt in de omgang met monumentale molens. Een papieren en een digitale. Op 5 oktober publiceert de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de gids *Een toekomst voor molens*. Met veel praktische voorbeelden wordt daarin toegelicht hoe het beste met de authentieke onderdelen van een molen omgegaan wordt. En hoe bouwhistorisch onderzoek daaraan bijdraagt. De monumentale waarde van de molen is het uitgangspunt bij onderhoud, bij restauratie, bij het vinden van een nieuwe bestemming en bij de blik op de omgeving. Het laten malen van een molen is prachtig, maar het mag de monumentale waarde ervan niet verminderen. Die manier van omgaan wordt nu, na veel en intensief overleg, breed gedragen door de eigenaren van molens, door molenmakers, molenaars en andere deskundigen. Ook gaat op 5 oktober de site www.allemolens.nl van start. Vereniging De Hollandsche Molen en de Rijksdienst hebben voor die site hun krachten gebundeld met die van Vereniging De Zaanse Molen en stichting Het Groninger Molenhuis. Op allemolens.nl kan iedereen de gegevens vinden van – de naam zegt het al – alle molens van Nederland. Niet alleen van alle twaalfhonderd rijksmonumentale molens, maar ook van bijvoorbeeld inmiddels afgebroken exemplaren. Alle grote molenarchieven smelten op de site samen. En er komt nog meer bij. Tussen de historische documenten, krantenknipsels, boeken, tijdschriften, prentbriefkaarten en foto's kom je ook de tekeningen van Anton Sipman tegen.

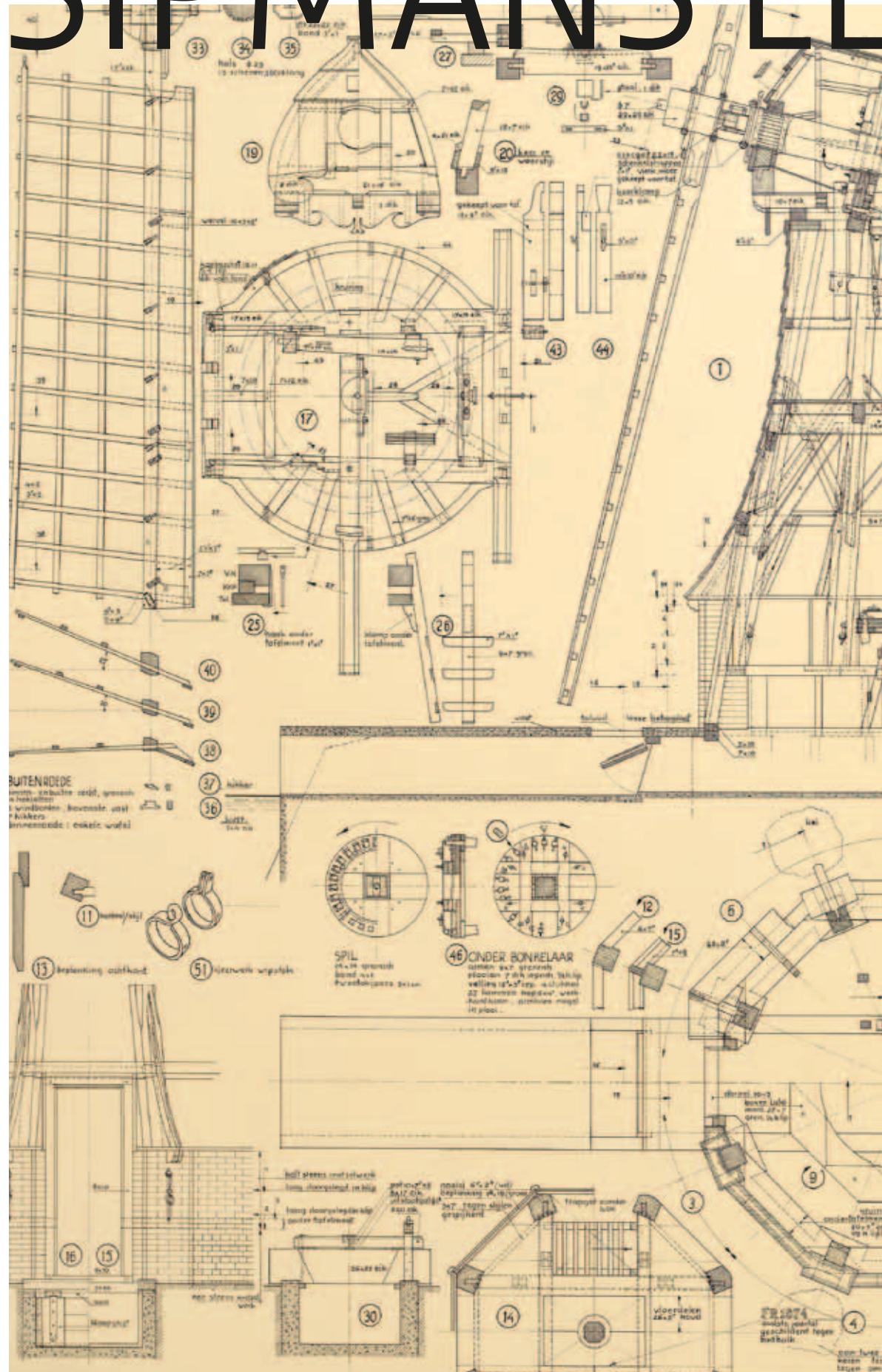
Bijzonder

Anton Sipman is in 1906 geboren in Anna Paulowna. Een jaar geleden verwierf de Rijksdienst zijn bouwhistorische archief. Daarin bevinden zich opmetingen van 277 windmolens. Soms zijn die molens inmiddels gesloopt of bij restauratie van vorm veranderd. Naast de tekeningen omvat het archief foto's, schetsen, correspondentie, knipsels, veel aantekeningen en drie nog niet gepubliceerde manuscripten. Die manuscripten hadden boeken moeten worden over oliemolens, houtzaagmolens en Noord-Nederlandse poldermolens.

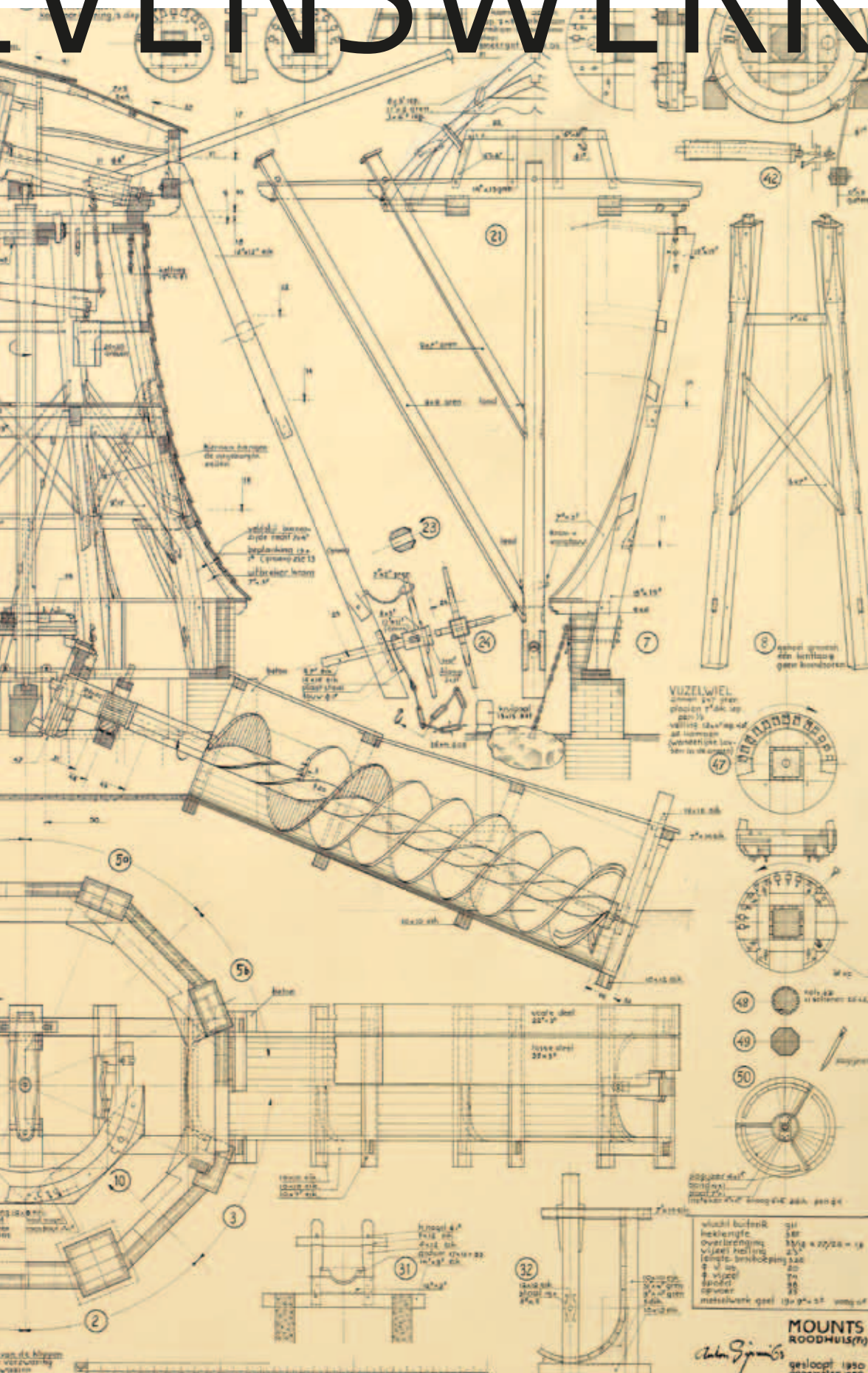
In de jaren voor zijn overlijden in 1985 stond Anton Sipman gedesillusionneerd tegenover zijn levens-

Een stimulans voor bouwhistorisch onderzoek bij windmolens

SIPMANS LE

EVENSWERK

Anton Sipman kon op één vel veel onderdelen van een molen kwijt

werk. Hij was het absoluut niet eens met de manier waarop in Nederland windmolens gerestaureerd werden. Ze werden verplaatst, verhoogd en grondig gereconstrueerd. Hij wilde dan ook met geen enkele instantie te maken hebben die daaraan meedeed en gruwde van het idee dat zijn werk daarvoor zou kunnen worden gebruikt. Dit maakt het bijzonder dat de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed na een kwart eeuw in de gelegenheid is gesteld dit archief te verwerven.

Gefascineerd door molens

Eind jaren twintig raakte Anton Sipman gefascineerd door windmolens. Uit 1928 dateert een tekening in zwart krijt van een van de poldermolens van de molengang de Zes Wielen bij Oudorp, bij Alkmaar. Niet lang erna begon hij interieurs van industriemolens te tekenen, waaronder dat van de maalzolder van 't Rode Hert, ook in Oudorp. Deze molen was na brand herbouwd in 1925 door de drie broers Poland, met gebruikmaking van de bovenkant van een molen uit 1748 uit Zaandam. Van zowel de brand als de herbouw was Sipman getuige geweest. In 1934 betrokken de molenmakers Poland hem bij de bouw van andere molens, waardoor hij veel kennis opdeed. In dat jaar maakte hij zijn eerste technische molentekeningen.

Anton Sipman was opgeleid tot technisch tekenaar, wat hij tot aan zijn pensioen bleef, aan een Its in Arnhem. Vanaf 1934 besteedde hij al zijn vrije tijd aan het opmeten en tekenen van molens. Hij wilde inzicht krijgen in de volledige geschiedenis van de molenbouw. Waarschijnlijk deed hij dit met het oog op een boek.

In ere laten

Pas na zijn pensioen, in 1975, verscheen Siphmans eerste grote studie, *Molenbouw: Het staande werk van de bovenkruiers*. Het was een onverwacht standaardwerk, dat onmiddellijk grote belangstelling kreeg. Bijna elke Nederlandse krant, vele vakbladen en de radio besteedden er aandacht aan. Na *Molenbouw* verschenen in snelle vaart andere publicaties als onderdeel van zijn overzichtswerk. In 1977 *Hellend scheprad* en in 1980 *Molenwielen*. En tussendoor, in 1978, 75 bouwkundige tekeningen in een map van zeer groot formaat, die te koop was voor maar liefst negenhonderd gulden.

Anton Sipman heeft de geschiedenis van het bouwen van windmolens serieus en systematisch bestudeerd. Met het verstrijken van de tijd is restaurerend Nederland meer en meer belang gaan hechten aan de authenticiteit van monumenten. De inzichten zijn veranderd en ook voor molens is het verstandiger om de monumentale waarde van het gebouw in ere te laten. Bouwhistorische documentatie, zoals Anton Sipman die vastlegde, wordt nu ook regel in molenland.

Dirk Snoodijk is eindredacteur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl. 'Een toekomst voor molens' is vanaf 5 oktober gratis op te vragen via info@cultureelerfgoed.nl. Zie ook vanaf 5 oktober www.allmolens.nl.

Twee restauratiespecialisten roerend erfgoed

‘Iedere dag is totaal anders’

Ron Kievits en Zeph Benders in het meubelatelier van de Rijksdienst in Rijswijk

Wat doet een restauratiespecialist eigenlijk?

Ron Kievits: ‘Wij zijn verantwoordelijk voor het conserveren en restaureren van de objecten uit de kunstcollectie. Ongeveer de helft bevindt zich in het depot. De rest is uitgeleend aan musea, ambassades, ministeries en openbare instellingen.’

Zeph Benders: ‘Als er iets kapot is, als er iets roest of schimmelt, dan denken wij mee over het herstel. Omdat het om zo veel kunstvoorwerpen gaat, doen we veel ervaring op met totaal verschillende restauraties.’

Over wat voor soort kunst hebben we het?

Ron Kievits: ‘Je kunt het zo gek niet bedenken op het gebied van beeldende en toegepaste kunst, of we hebben het wel in de collectie.’

Zeph Benders: ‘Ik doe de schilderijen en werken op papier, zoals pastels en prenten.’

Ron Kievits: ‘En ik de rest: alles van glas, keramiek, textiel, metaal, hout en kunststof. Meubels, installaties... alles.’

Restaureren jullie zelf?

Zeph Benders: ‘Nee, wij huren restauratoren in. Maar af en toe doen we zelf iets, om onze kennis en vaardigheden bij te houden.’

Wordt alles in eigen huis gerestaureerd?

Ron Kievits: ‘In principe wel. Het overleg over de restauratie verloopt dan eenvoudig en de kunst hoeft niet te reizen. Dat is altijd een risico.’

Zeph Benders: ‘Wij hebben alle faciliteiten en materialen in huis.’

Ron Kievits: ‘En we leren er veel van. In onze ateliers lossen we steeds weer nieuwe restauratieproblemen op.’

De Rijksdienst voor
het Cultureel Erfgoed
beheert de kunst-
collectie van het Rijk.
Ron Kievits en Zeph
Benders zijn de twee
restauratiespecialis-
ten die zorgen voor
de conditie van de
100.000 voorwerpen.

DIRK SNOODIJK

Worden de meubels uit de collectie gewoon gebruikt?

Ron Kievits: ‘Dat is afhankelijk van de kwaliteit. Je weet dat er dan nieuwe gebruikssporen bij komen. Maar de eerste kras is altijd het ergst. Daarom hebben we daar bij meubels uit de twintigste eeuw veel moeite mee. Die zijn vaak nog zo gaaf.’

Begeleiden jullie ook restauraties uit andere collecties?

Zeph Benders: ‘Nee, dan verwijzen we door naar andere restauratoren. Maar onze kennis brengen we over ten dienste van al het roerende erfgoed. Er zijn zo veel erfgoedbeheerders met praktische, concrete vragen die wij eenvoudig kunnen beantwoorden, omdat deze collectie zo divers is. En we kunnen een conservator van het ene museum ook weer vertellen hoe een ander museum een dergelijke restauratie heeft opgelost. Op een prettige manier kunnen we zo kennis doorgeven.’

Wat maakt dit werk mooi?

Zeph Benders: ‘Het is een soort grabbelton. Wij krijgen een aanvraag voor een bruikleen slechts als nummertje. Dan lopen we het depot in, trekken het rek open en dan is het altijd een verrassing. De ene dag is het een klein zeventiende-eeuws werkje op koper. En de andere dag is het iets abstracts van zeven bij twee meter. Iedere dag is totaal anders.’

Ron Kievits: ‘Ik krijg de meest uiteenlopende objecten. Van een roestend verzinkt buitenbeeld, tot laarzen van makrelenhuid die loslaat, bijvoorbeeld. Elke keer gaan we weer op zoek naar de beste oplossing.’

Dirk Snoodijk is eindredacteur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl.

Op 8 oktober opent in Lelystad de tentoonstelling *Schipbreuk*. De tentoonstelling brengt het ongelooflijke, maar waargebeurde verhaal van het VOC-schip Batavia tot leven. Een verhaal van muitерij en moordzucht, rivaliteit en ontberingen, angst en waanzin.

LIES RESINK

De Batavia verging op 4 juni 1629 op zijn eerste reis, zeven maanden nadat het schip op de Peperwerf in Amsterdam was voltooid. In de zeventiende eeuw kon men geen lengtegraad bepalen en een groot deel van de wereld was nog onverkend. Daarom werd niet de juiste koers gevaren en liep de Batavia vast op een rif van de eilandengroep Houtman Abrolhos, voor de westkust van Australië. De meeste opvarenden konden zich redden en vonden een toevluchtsoord op enkele koraaleilanden. Daar voltrok zich een verbijsterend drama toen onderkoopman Jeronimus Cornelisz. de macht greep en met zijn medeplichtigen een waar schrikbewind ontplooidde. De rijk beladen Batavia vertrok met 341 mensen aan boord. Een aantal opvarenden stierf op het schip door scheurbuik. Tientallen verdronken tijdens de schipbreuk. Anderen bezweken op hun koraaleiland door het drinken van te veel zout water. Maar ook nog eens 120 mannen, vrouwen en kinderen werden binnen enkele maanden na de stranding vermoord door de kornuiten van de muitende onderkoopman. Slechts 122 mensen overleefden de reis.

Historische horror

TENTOONSTELLING OVER DE BATAVIA

Schipbreuk

Een jaar lang zal in Lelystad over de noodlottige reis van de Batavia de tentoonstelling *Schipbreuk* te zien zijn, verspreid over drie culturele instellingen. Bij Nieuw Land worden bouw, reis en stranding van de Batavia gepresenteerd aan de hand van historische instrumenten, prenten, schilderijen, kaarten, documenten en vondsten. De vondsten zijn uitgeleend door het Western Australian Museum – Maritime. Op de Bataviawerf is tussen 1985 en 1995 een reconstructie van de Batavia gebouwd. Hier kan de bezoeker dwalen door de werkplaatsen van ambachtslieden en over de dekken van de Batavia. Je kunt er de sfeer van de reis proeven: de beperkte ruimte voor honderden bemanningsleden en passagiers, de

claustrofobisch lage verblijven onderdeks. Het was een hard leven, vol ontberingen. Maar een luizenleventje vergeleken met de drama's die zich tijdens en na de schipbreuk afspeelden.

Het wrak

Bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed krijgt de bezoeker een indruk van de scheepsarcheologische werkzaamheden die met het vinden van het wrak van de Batavia gepaard zijn gegaan. Het wrak is in de jaren zeventig geborgen en is nu in het Western Australian Museum te zien. De Rijksdienst in Lelystad is de enige plek in Nederland waar een origineel deel van een VOC-schip is te zien: de achtersteven van de achttiende-eeuwse Buytensorgh. Vele VOC-schepen vergingen. De gebeurtenissen na de stranding van de Batavia echter tarten ieders verbeelding. Door op de tentoonstelling historische verhalen en originele vondsten te combineren met een verblijf aan boord van de reconstructie zal de macabere geschiedenis van de Batavia tot leven komen.

Lies Resink is medewerker communicatie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, l.resink@cultureelerfgoed.nl. Tentoonstelling 'Schipbreuk', 8 oktober 2011 tot en met 28 oktober 2012, Lelystad. Zie ook www.schipbreukbatavia.nl. Zie www.cultureelerfgoed.nl voor meer over de achtersteven van de Buytensorgh.

Tussen 1985 en 1995 is een reconstructie van de Batavia gebouwd

Houten 2000 jaar geleden

Een geul met geschiedenis

Een unieke opgraving in Houten, bij Utrecht, legde een regelrechte schatkamer bloot. 300.000 vondsten en andere sporen vertellen ons over het leven van twee millennia geleden. Maar ja, de vindplaats was wel een archeologisch rijksmonument, en dus eigenlijk bedoeld om lang ondergronds te blijven. TESSA DE GROOT & JOSÉ SCHREURS

Dwars door de Vinex-wijken van Houten slingert zich een oude geul door de ondergrond. Deze waterloop is al zo'n tweeduizend jaar geleden verland. Op sommige plaatsen is hij nog zichtbaar als een sloot. De geul heeft een belangrijke rol gespeeld in de vroegere bewoning hier. In de ijzertijd en de Romeinse tijd, grofweg tussen 500 voor en 200 na Christus, werd er langs de oevers van het water gewoond. Een paar van die plaatsen zijn aangewezen als archeologisch rijksmonument. Zo worden de resten ter plekke voor toekomstige generaties behouden.

Toch is er enkele jaren geleden een afweging gemaakt tussen het maatschappelijke belang van woningbouw op een van deze monumenten en het archeologische belang. Er ging gebouwd worden. Er is dus gekozen voor een rapport met onderzoeksresultaten in plaats van resten in de bodem. Een deel van het terrein is daarom het afgelopen jaar opgegraven. En dat heeft waardevolle kennis opgeleverd.

De opgraving is uitgevoerd door het bedrijf ACVU-HBS. De voortgang en kwaliteit zijn tijdens wekelijkse overleggen met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, de gemeente en het bouwbedrijf bewaakt. Voorafgaand zijn de randvoorwaarden, onderzoeksvragen en strategie geformuleerd. De manier waarop archeologisch onderzoek wordt uitgevoerd is namelijk afhankelijk van de vraagstellingen. Hier vroegen we ons vooral af hoe de bewoners de geul tweeduizend jaar geleden hebben gebruikt.

Leven aan het water

Hoewel de geul destijds aan het verlanden was, functioneerde hij bij hevige regenval en hoogwater als overloop. Het water zocht steeds de weg van de minste weerstand en de loop verlegde zich herhaaldelijk. In sommige perioden was de stroom breed, in andere smal en ook de diepte kon sterk variëren. Vaak lag een groot deel van het gebied droog.

Verrassend genoeg bleek dat het intensieve gebruik van de geul al rond 500 voor onze jaartelling begon en zevenhonderd jaar doorliep. Op de oevers zijn sporen van boerderijen aangetroffen. Resten geven aan dat er bruggen lagen waar de waterloop het smalst was. Visfuiken, viswieren, talrijke afdrukken van koeienpoten en drenkkuilen op de oever duiden er op dat de geul van betekenis was voor de voedselvoorziening van mens en vee. Toen de geul grotendeels was opgevuld met zand zijn ook hierop boerderijen gebouwd en is er een grafmonument aangelegd. Dat grafmonument maakt waarschijnlijk deel uit van een groter grafveld naast de geul.

In de laatste dagen van de opgraving is er nog een spectaculaire vondst gedaan. Tegen de oever lag een nagenoeg intacte boomstamkano uit de ijzertijd, van zeven meter lang. De vondst geeft aan dat de geul in deze periode bevaarbaar was en voor transport gebruikt is. De kano is in zijn geheel gelicht en naar de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in Lelystad vervoerd, voor de eerste noodzakelijke conservering.

FOTO ACVU-HBS

Een in Houten gevonden gordelhaak

Vuilstortplaats

Het water lijkt bovenal als vuilstortplaats te zijn gebruikt. Er zijn ruim 300.000 vondsten gedaan. Onder de gevonden metalen voorwerpen zijn sieraden, zoals armbanden, kralen, vele mantelspelden en gordelhaken, maar ook munten, sleutels en een slot. De bronzen voorwerpen die uit venige lagen komen, zien er uit of ze nieuw zijn. Ze glimmen nog. In de natte geulvulling zijn vanwege het ontbreken van zuurstof ook organische resten goed bewaard gebleven. Zo lagen er tienduizenden botfragmenten van schapen of geiten, runderen, varkens en paarden. Door dit voedsel- en slachtafval krijgen we een goed beeld van wat de mensen toen aten en welke dieren ze hielden. Enkele dieren, waaronder een veulen, zijn na hun dood compleet begraven. Het afval lag niet willekeurig verspreid in de geul. Er was sprake van duidelijke concentraties en ook de samenstelling verschilde van plaats tot plaats. Vooral vlak bij de plekken waar destijds de boerderijen hebben gestaan lag veel. Ter hoogte van een van de boerderijen bijvoorbeeld zijn veel grote aardewerkscherven gevonden. In de daarboven gelegen laag bevond zich juist veel gefragmenteerd aardewerk en bouwpuin: een aanwijzing voor het verlaten en afbreken van de boerderij.

Er is een afweging gemaakt tussen woningbouw en het archeologische belang

Mensen en potten begraven

Onder de vondsten uit het midden van de ijzertijd bevinden zich menselijke botten. Er zijn verscheidene schedels, kaakfragmenten en pijpbeenderen herkend. Behalve deze losse resten is langs de geul één 'echt' graf uit deze periode aangetroffen. Hier reesterden nog de botten van een rechterbeen en een gedeelte van een rechterarm. De rest is verspoeld door een jongere geulinsnijding. Omdat grafvelden en begravingen uit de midden-ijzertijd uiterst zeldzaam zijn, is dit een kans om meer te weten te komen over het grafritueel van toen. Andere bijzondere vondsten die niet als afval gezien kunnen worden, zijn compleet begraven potten van aardewerk. Eén zo'n complete pot is geheimzinnig genoeg aangetroffen aan het uiteinde van een greppel.

Uit de Romeinse tijd stamt een groep van vier potten en een mand. Hierbij lag bilzekruid, dat zeer giftig is en bekendstaat om zijn medicinale en rituele toepassingen. De Romeinen gebruikten het bijvoorbeeld in hun dodenritueel en als grafversiering.

Intensief opgraven

Het onderzoek werpt licht op het veelzijdige gebruik van de geul en heeft veel kennis opgeleverd over het verleden van Houten. Die kennis kan ook gebruikt worden voor onderzoek elders. Vooral wat de midden-ijzertijd betreft, is de vindplaats uniek voor Nederland. Duidelijk is geworden dat voor een goede interpretatie van het gebruik van een geul als in Houten het noodzakelijk is om het terrein vlakdekkend op te graven, zoals nu gebeurd is. Om inzicht te krijgen in de aard, samenstelling en manier van afdanken van materiaal zijn niet alleen de grote, opvallende vondsten interessant, maar juist ook de kleine, gebroken voorwerpen. Hiervoor is het essentieel die gedetailleerd te verzamelen en vervolgens ruimtelijk te analyseren. Onmiddellijk na het onderzoek is deze zomer het onderzochte terrein overbouwd. Een ander deel van het monument, waar de sporen van de geul en van de bewoning zich voortzetten, zal wel behouden kunnen blijven. Waarschijnlijk liggen er buiten het monumentale terrein ook nog zeer waardevolle archeologische resten. De begrenzing van het monument verdient dus een verbetering. De afweging om een deel van het rijksbeschermd monument op te laten graven in plaats van ter plekke te behouden zal door de Rijksdienst worden geëvalueerd. Het zal zijn weerslag hebben op hoe we in Nederland voortaan met archeologische monumenten omgaan.

Tessa de Groot is senior onderzoeker Romeinse tijd en José Schreurs is consultant archeologie, beiden bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, t.de.groot@cultureelerfgoed.nl. & j.schreurs@cultureelerfgoed.nl.

Een van de vele mantelspelden

FOTO ACVU-HBS

Emmers met botten: voedsel- en slachtafval

Terwijl van rechts de nieuwe huizen in sneltreinvaart oprukken, wordt het terrein vlakdekkend opgegraven

Een houten bak

Een dwarsdoorsnede van de geul

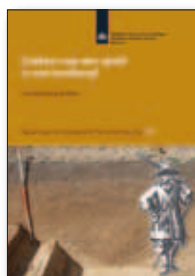
FOTO ACVU-HBS

EEN TOEKOMST VOOR KERKEN

Handreiking voor het herbestemmen van vrijkomende kerkgebouwen
 Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, 80 pag., gratis te verkrijgen via info@cultureelerfgoed.nl

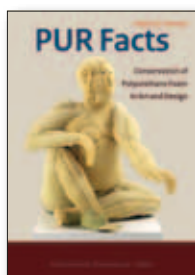
Elke week verliezen twee kerken hun religieuze functie. Het valt niet altijd mee om een nieuwe bestemming voor een kerk te vinden, met zijn hoge binnenruimte. Maar steeds vaker blijkt dat een herbestemming met respect voor historie en architectuur kan worden uitgevoerd. Deze gids bevat inspirerende praktijkvoorbeelden. Een gezondheidscentrum, een boekhandel, een school, een museum: er is veel mogelijk.

- EEN MONUMENT ONDER DRUK
- ZOEKEN NAAR EEN SPELD IN EEN HOOIBERG?
- IDENTIFICATIE VAN TWEE PREHISTORISCHE GRAFVELDEN OP DE BRUNSUMMERHEIDE

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, gratis te verkrijgen via www.cultureelerfgoed.nl

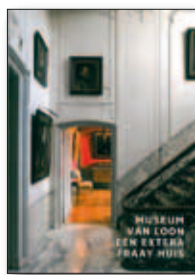
De archeologische rapporten van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed zijn voortaan verkrijgbaar als digitaal bestand en niet meer als drukwerk. Deze drie behandelen het archeologische monument Pasestraat in Borgharen, de Staats-Spaanse Linie bij Gennep en twee grafvelden op de Brunsummerheide.

PUR FACTS

Conservation of polyurethane foam in art and design
 Thea van Oosten, Amsterdam University Press, Amsterdam, 128 pag., € 29,95, ISBN 978 90 8964 210 3

Zacht polyurethaanschuim wordt sinds de jaren zestig in kunstwerken gebruikt. Dit schuim blijft niet lang goed. Oud-Rijksdienst-onderzoeker Thea van Oosten bespreekt de middelen om de veroudering tegen te gaan.

MUSEUM VAN LOON

Een extra fraay huis
 Tonko Grever, Waanders, Zwolle, 64 pag., € 10,-, ISBN 978 90 400 7720 3

Het Amsterdamse grachtenpand uit 1672 waar als eerste de schilder Ferdinand Bol woonde, is ontworpen door Adriaan Dortsman. Achter de voorname, zandstenen façade bevinden zich kamers met stuc en betimmeringen uit de achttiende eeuw. Het huis hangt vol portretten van leden van de familie Van Loon, die het huis in 1884 kocht en er in 1973 een museum van maakte. Regelmatig wordt er hedendaagse kunst geëxposeerd. In dit boekje beschrijft de directeur het huis in een notendop.

DE MOLEN RIJN EN LEK TE WIJK BIJ DUURSTEDE

Wereldberoemd dankzij een misvatting
 Fred Gaasbeek, Verloren, Hilversum, 192 pag., gebonden, € 20,-, ISBN 978 90 8704 177 9

Tegenwoordig is molen Rijn en Lek nog de enige molen van Nederland die op een stadspoort gebouwd is. De stad Wijk, bij Kasteel Duurstede, bouwde rond 1350 een verdedigingstoren op de plaats waar de Nederrijn zich splitste in de Kromme Rijn en de Lek. Deze Leutertoren werd opgenomen in een nieuwe stadsmuur en twee eeuwen later omgebouwd tot stadspoort. In 1660 werd de bovengallige bovenkant van de poort vervangen door een stenen molen, waarschijnlijk vanwege de goede windvang daar. En de misvatting uit de ondertitel van het boek? Enige tijd heeft men gedacht dat Jacob van Ruisdael op het schilderij *De molen van Wijk bij Duurstede* de molen Rijn en Lek afgebeeld had. Maar die stond een stukje verderop.

H.P. BERLAGE

Yvonne Brentjens en Titus M. Eliëns, Waanders, Zwolle, 160 pag., gebonden, € 24,95, ISBN 978 90 400 7719 7

Gelardeerd met fraaie foto's schetsen de auteurs een beeld van Berlage als ontwerper van gebouwen, meubels, servies, boekomslagen, kachels, lampen en noem maar op. De man zelf typeren ze als een losjes geklede, zachtmoedige vegetariër. Ze tonen onder andere hoe Berlage varieerde op de stoel met de hellende rugleuning, hoe hij het Haagse Gemeentemuseum en het kantoor van De Nederlanden van 1845 betonnen geraamtes gaf en hoe bont de kleuren wel niet waren die hij in zijn gebouwen toepaste.

HET VERLEDEN VAN DE TOEKOMST

Unieke beelden uit de nalatenschap van een strokartonfabriek
 Astrid Mellema, Profiel, Bedum, 176 pag., gebonden, € 29,95, ISBN 978 90 5294 501 9

Spookachtig magere dakspanten zonder bedekking, gapende vensters, wegroestende machines en overal opschietende struiken. Veel fotografen hebben de inspirerende ruïne van de Toekomst vastgelegd. Al was het alleen maar als contrasterend decor voor fotomodellen en bruidsparen. Bij Scheemda in Groningen werd in 1901 de fabriek de Toekomst gebouwd, waarin van stro karton werd gemaakt. Wegens groot succes opende in 1908 de Toekomst II. De fabriek sloot zestig jaar later, in 1968. Toekomst I werd in 2005 gesloopt, maar II werd beschermd als rijksmonument. Het complex is in de afgelopen jaren gerestaureerd en wordt een evenementenlocatie. Fotograaf Astrid Mellema heeft van zestig collega's foto's uit de afgelopen 25 ruïneuze jaren verzameld. Goed is daarop te zien hoe het verval toesloeg.

HAVEZATHE VOORSTONDEN

Vijf eeuwen bewoners en wat zij ons nalieten
Joosje van Dam, Walburg Pers, Zutphen, 144 pag.,
gebonden, € 26,95, ISBN 978 90 5730 691 4

Buitenplaats Voorstonden bij Zutphen stamt uit de veertiende eeuw. Toen de huidige eigenaar het in 1977 kocht, was het huis nog vervallen. Tegenwoordig is het hersteld. Met veel foto's wordt de geschiedenis van het rijksmonumentale goed beschreven.

ARCHEOLOGISCHE PARELS VAN DE VELUWE

Op zoek naar de geschiedenis in het landschap
Sake Jager, KNNV, Zeist, 224 pag., gebonden,
€ 29,95, ISBN 978 90 5011 329 8

Een zandweg die in recente eeuwen voor zwaar verkeer gebruikt is, prehistorische grafheuvels en resten van twee verdedigingswallen uit de tiende eeuw. Dat zijn de best zichtbare sporen van eerder menselijk gebruik van de Veluwe. Het meest fascinerend zijn de sporen van het bivak dat zesduizend Romeinse soldaten rond 165 hebben opgeslagen. Op strafexpeditie tegen Germaanse stammen kampeerden ze een nachtje binnen een wal met palissade. In deze uitgave domineren in plaats van archeologische beelden indrukwekkende foto's van het landschap.

HET IJ RONDOM

Gebouwen, gebieden, groen en kunst aan noordelijke en zuidelijke IJoever, Amsterdam
Sabine Lebesque, Valiz, Amsterdam, 272 pag.,
€ 18,50, ISBN 978 90 78088 47 9

Gemeentelijk architectuurhistoricus Sabine Lebesque voert de lezer langs de Amsterdamse oevers van het IJ. Ze toont hoe het eeuwenoude havengebied van ruige werkplek verandert in een verfijndere woonomgeving. Er wordt veel gebouwd, en ook oudere gebouwen krijgen nieuwe functies. Zo huist in een pakhuis van de marine uit 1656 tegenwoordig het Scheepvaartmuseum. Een toluhuis uit 1859 is omgebouwd tot restaurant. En er wordt gewoond in een graansilo uit 1896.

PANORAMA KINDERDIJK

Land, wind, water
Peter Egge en Henk Schröder, Watermerk, Lekkerkerk, 56 pag., € 9,95, ISBN 978 90 78388 08 1

De 19 werelderfgoed-molens bij Kinderdijk in Zuid-Holland zijn rond 1740 gebouwd. Met schepraderen hielden ze de polders droog. Ze trekken tegenwoordig elk jaar 300.000 toeristen en zijn zojuist gerestaureerd. Dit boekje is gevuld met veel sfeervolle foto's.

DIRK SNOODIJK, eindredacteur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl. Tenzij anders vermeld zijn alle boeken verkrijgbaar via de boekhandel. Zie voor meer publicaties van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed www.cultureelerfgoed.nl.

Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Verschijnt vier maal per jaar.
Jaargang 3, nummer 4, herfst 2011

Eindredactie Dirk Snoodijk

Redactie Niek Bremer, Mieke Bus, Jan van 't Hof, Paul Schaap, Hans Schraven en Cees van 't Veen
Redactieraad Ruben Abeling, Fulco van den Berg, Peter Don, Tessa de Groot, Fon Habets, Marije de Heer Kloots-de Korte, Geertje Huisman, Ben Kooij, Lammert Prins, Lies Resink, Tatja Scholte, José Schreurs, Marike Snoek, Alie van Veenendaal en Huub van de Ven
Teksten Vrijwel alle artikelen zijn geschreven door medewerkers van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Afbeeldingen Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (pag. 1, 2 & 4 Jeroen Bouman, 2 & 11 Ton Hendriks, 2, 24 & 26 Hendrik Tolboom, 3 Guido Bogers, Jan van Galen & Gert-Jan Luijendijk, 6 KLM, 9 Mirjam Verschuren & Ton Penders, 13 & 14 Chris Booms, 17 IJsbrand Heins, 18 Hi-Shots Benelux, 20 & 22 Kris Roderburg, 22 Tim Koster & Paul van Galen, 27 Peter Timmer & Bart Broex, 30 Michel Mees en 33 José Schreurs & Dirk Snoodijk), tenzij anders vermeld
Vormgeving ontwerpjanhaandrikman, Doornenburg
Druk Boom & van Ketel grafimedia, Haarlem
Aan deze uitgave kunnen geen rechten worden ontleend.
ISSN 1878-7827

Gratis abonnement op het Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed: info@cultureelerfgoed.nl of 033 - 421 7 456. De InfoDesk is er ook voor adreswijzigingen, bestellingen van meerdere exemplaren en al uw vakinhoudelijke vragen.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Smallepad 5 | 3811 MG Amersfoort
Postbus 1600 | 3800 BP Amersfoort
033 - 421 7 421 | fax 033 - 421 7 799
info@cultureelerfgoed.nl
www.cultureelerfgoed.nl (met routebeschrijving)

Archief, bibliotheek en collecties

Open ma t/m vr 9-17 uur
bibliotheek@cultureelerfgoed.nl

Vestiging Lelystad

Oostvaardersdijk 01-04 | 8244 PA Lelystad
0320 - 269 700

Vestiging Amsterdam

Hobbemastraat 22 | 1071 ZC Amsterdam
020 - 305 4 771

Vestiging Rijswijk

Visseringlaan 3 | 2288 ER Rijswijk
070 - 307 3 800

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed staat voor de bescherming van het roerende en onroerende erfgoed van nationaal belang. Met specialistische kennis stimuleert de dienst een goede zorg voor archeologie, monumenten, cultuurlandschap, beeldende kunst en kunstnijverheid.

Een bezoek aan de Rijksdienst in Amersfoort valt wellicht te combineren met een bezoek aan kunsthal Kade verderop in hetzelfde gebouw. Zie voor de actuele tentoonstellingen www.kunsthalkade.nl.

Het Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is gedrukt op FSC-gecertificeerd papier. Het hout dat dient als grondstof voor het papier komt uit verantwoord beheerde bossen. Het blad is gedrukt onder certificering van de Stichting Interne Milieuzorg. Ook het polystyreen waar het blad in wordt verstuurd geeft bij verbranding geen schadelijke stoffen af.

BEESTACHTIG MOOIE MONUMENTEN

Met het loslaten van één van de bewoners, een tweevingerige luiaard, werd het rijksmonumentale Apenhuis in Artis afgelopen juli feestelijk heropend. Het is gerestaureerd en heringericht, onder andere met subsidie op grond van de *Regeling rijkssubsidie diëring wegwerken restauratieachterstand 2007*. Ook het Vogelhuis werd gerestaureerd, een gemeentelijk monument.

De restauratie vormt de eerste stap in een vernieuwingsproces dat de Amsterdamse dierentuin heeft ingezet. Daarbij wordt niet alleen meer ruimte voor dieren en planten gecreëerd, maar ook voor educatie en erfgoed. De luiaard en zijn huisgenoten kunnen nu vrij rondslingeren en -klauteren, terwijl

het publiek over een pad midden door dezelfde ruimte loopt.

Artis is een beschermd complex met meerdere monumenten. Zo staan er niet alleen monumentale dierenverblijven uit verschillende periodes vanaf de oprichting in 1838, maar ook rijksbeschermd kleine objecten als tuinvazen en grote gebouwen zoals de Ledenlokalen en het Groot Museum.

De laatste twee hebben onlangs subsidie gekregen via de *Restauratieregeling monumenten 2010 en 2011*. In een volgende fase van de vernieuwing zal het Groot Museum van de biodiversiteit zijn deuren weer openen. Het is gebouwd in 1855 door architect Jan van Maurik. Tot zo'n vijftig jaar geleden werden

er duizenden opgezette dieren, skeletten, fossielen en etnografica getoond. Het fraaie negentiende-eeuwse museuminterieur zal met de historische, huidige en nieuwe collecties worden ingericht voor een eenentwintigste-eeuwse museale en educatieve taak. Een mooi voorbeeld van erfgoed als drager voor ontwikkeling en inspiratie voor vernieuwing.

RENATE PEKAAR, *senior consultant bouwkunde bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, r.pekaar@cultureelerfgoed.nl.*

Deze historische houtgravure bevindt zich in de collectie van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.